सि॰ ले॰
च॰ टी॰
२

जीवन्मुक्तिशास्त्रविरुद्धत्वमुभवादेर्मानस्य सत्त्वात् परमते च पटतन्त्वादीनां फणगणदेवनाशदर्शनेन परमते पर्यन्तयोगी
कारे मानाभावः तदुक्तं श्रीविद्यारण्यगुरुभिः विनाशोदत्तमस्मान्नैतद्ध्यापरिकल्प्यतेऽतिप्रसक्तं तु मन्ये निर्मोचकत्वा
किनइः शाकमिति ङः शाक्यगुणवाक्यमित्यर्थः नालिकेलगुणमाङ्के प्रवृत्तस्यापालक्षणवासनानन्तुल्यत्वन्तरार्थः
तत्त्वज्ञानेन बाधिताहदतरकार्यत्वमतेनोत्तासामान्ताद्विधेयाविद्यालेशस्त्वाह दग्धेति तदुक्तं कार्यत्वमेनश्यति
चापरोक्षत्वादितिकोपममविद्यालेशः पदत्रयस्य जीवन्मुक्तिसिद्धिस्यात् पेक्षापनिरसिमाह सर्वज्ञेति अनुवृ
त्त्यसंभवादिति न जीवन्मुक्तिरस्तीतिशेषः ननु जीवन्मुक्त्यभावेन स्थलान्तरेष्वाचिरमित्यादिशास्त्रं जीवन्मुक्तिश्रुते
पादकमवश्यमारणस्यादित्यत आह जीवन्मुक्तिशास्त्रमिति श्रुतत्त्वादिविविधिभिर्धीपमाने श्रवणादिकमतिप्रशस्ते

मू॰ दग्धपटन्यायेनानुवृत्ताम्मूलाविद्यावृत्त्यापि सर्वज्ञात्मगुरुभिस्तु विरोधिसाक्षात्कारोदये लेशतोऽप्यवि
द्यानुवृत्त्यसंभवाज्जीवन्मुक्तिशास्त्रं श्रवणादिविध्यर्थवादमात्रं शास्त्रस्य जीवन्मुक्तिरिति पादने प्रयोज
नाभावात् अतः कृतनिदिध्यासनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारोदयमात्रेण सविलासवासनाविद्यानिवृत्तिः

यस्मादनुष्ठानाज्जीवतोऽपि मुक्तिर्लभ्यत इति श्रवणादिस्तावकमित्यर्थः ननु स्वार्थपरमिति मात्रशब्दार्थहेतु
माह प्रयोजनस्येति निष्फलेऽर्थे वेदतात्पर्यायोगादिति भावः अत इति जीवन्मुक्तेर्मानाभावादित्यर्थः
सविलासेति विनाशेन वासनया च सहैव मूलाविद्यानिवृत्तिरित्यर्थः सत्यं जीवन्मुक्तिशास्त्रं श्रवणादिविध्यर्थ
वादत्वेऽपि साक्षेपनार्थवादत्वसंभवे निरालम्बनत्वायोगात् लोके रज्ज्वादितत्त्वज्ञानेन सर्पाद्यध्यासस्य समूलस्य नि १
वृत्त्यनन्तरमपि सर्पाद्यध्याससंस्कारवशात् कम्पकालेभयकेपाद्यनुवृत्तिदर्शनेन तत्त्वज्ञानस्याविद्यादिसंस्का
राविरोधित्वात् मूलाविद्याद्यध्यासजनितसंस्कारवशात् जीवन्मुक्तेर्नानुपपत्तिरिति सूचयति इत्यपीति

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीकृष्णस्मरणसाध्यानां श्रीकृष्णस्मरणमप्यत्र व्याख्यानेऽपि परिच्छेदः श्रीकृष्णपदारविन्दद्वये स्मरणेन सक
लकल्याणभाजनं प्रजापते पुरुषस्य मज्जनित्यव्रजाभिशरणं हरिं यत्र यस्मिन्नहमेव स्मरते सतीत्यर्थः नेत्रहस्तमवले
व्यापारिणा मंदमंदमरविंदलोचनः मधुरनूपुरकनककिंकिणीरवसंततमसमनोज्ञमंगलप्रधानस्मरणमात्रेण वाग्वि
भूतिर्विजृम्भते सा भारती चिरं नित्यं मनाक् स्पृशत्वाव्रज ध्येशिवानामनूपाभ्यां पातु वो सर्वमंगला नयोस्संस्मरणं
त्पुंसां सर्वतो जयमंगलं विघ्नुणांविधिमानेऽचेष्ट्रापूर्वादिन नमो गणपतये तनुस्यवृत्तस्मरणं व्रज्ञाणस्यत अथ को
पमिति तत्त्वीपपरिच्छेदे ब्रह्मज्ञानस्वरूपमुक्तिसाधनसपरिकरं निरूपितमिदानीं तत्फलं भूतां मुक्तिं निरूप्यते तेन तथा च
फलनिरूपणपरस्य चतुर्थपरिच्छेदस्य साधननिरूपणपरस्तृतीयपरिच्छेदानन्तर्यमथशब्दार्थः लेशाभावप्रव:
नचानाद्यविद्यायाः एव प्रवोधितसावृत्त्यकार्यतेनिपमाद्रत्वाविद्यालेशानन्तरभवतीति किं अथशब्दार्थः अविद्यायाश्च
नादित्वाविरोधनलेशशब्दार्थी मतभेदेनाह आवरणेति आवरणविक्षेपशक्तिरूपशक्तिद्वयवत्या अविद्यायाः अंशेसाकार
ग्रन्थकोपमविद्यालेशोपदेशेनोक्तिमात्रत्वान्नशक्तिः आवरणविक्षेपशक्तिमत्यामूलाविद्यायाः प्रारब्धकर्म
वर्त्तमानदेहाद्यवृत्तिश्रयोजको विक्षेपशक्त्यंशो इति केचित् तालितलशुनभाण्डानुवृत्तलशुनवासनाकल्प
णावरणशक्तेर्नाशः विक्षेपशक्तिमत्याश्चविद्यायाः प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबन्धकत्वेपसतिवृद्धवे भवति निवृत्तावरणतयाविद्या
ते चैतन्यशक्तिबाधापगमकालेनाशकमिस्तुगमाद्रव्यज्ञानेन विक्षेपशक्तिमदविद्यानिरूपस्याविद्यालेशस्यानिवृत्ती
तस्यापश्चात्कालिनित्वेनकरीतिशक्तानाशनक्षेत्रकाशूद्रीतिबाधप तालिनेति ततज्ञानेनात: कारणकृपादानस्तत्त्वविद्याया:
मो निवृत्ताव्यविद्याजन्यः कथं देहादिस्थितिरित्याशंकां जकोवा संनाविशुषस्तुष्टं नचोपादाननाशकथं कार्यस्थिति
रितिवाच्यं घटादेर्नाशलक्षणदण्डरूपादीनामपरमतेक्षिण्तुणगमवदस्मिन्मतेऽपि तदभ्युपगमो उपपन्नः नचसमवायि
कारणनाशरूपकारणनाशस्य तत्तत्रूपादीनामुपादानाभावकालेऽपि स्थितिरुपपद्यत इति वाच्यं तथा सति ज्ञ्रकृते
पितत्त्वज्ञानजनितस्यदेहाद्युपादानाविद्यानाशस्यादेहादिनाशहेतोः प्रारब्धकर्मणाप्रतिबन्धतयाप्रतिबंधक
रहिताविद्यानाशसमीत्वयादेहादीनामपिपविष्णुत्पन्नः नचप्रारब्धकर्मणाःप्रतिबन्धकत्वे मानाभावः ॥

सि. ले.
च. टी.
२

आत्मरूपाविद्यानिवृत्तिसत्त्वमिति तद्व्यतिरेके तत्प्रतियोग्यविद्यारूपस्तदभावश्चेति तद्व्यतिरेके तदभावश्चेत्युक्तलक्षण
सत्त्वादिति संबन्धः ज्ञानव्यतिरेके आत्मरूपाविद्यानिवृत्तेरभावश्चेत्यनेन प्रकारेणात्मरूपाविद्यानिवृत्तेर्ज्ञानसा
ध्यत्वरूपलक्षणसत्त्वादित्यर्थः ननु विद्यानिवृत्तेरात्मस्वरूपत्वे आत्मनो नित्यत्वेन तद्व्यतिरेकस्तदभावस्य चाभावात् कथ
मविद्यानिवृत्तेरभावस्तत्राह अविद्यारूपइति निर्विशेषचैतन्यस्य स्वतस्तत्वाभावाभावोपलक्षणचैतन्यत्रासत्त्वेति
भातिसिद्धः कश्चिन्नदभावोऽस्ति प्रचाविद्यैव चैतन्यप्रतियोगिककल्पिताभावस्याविद्यातिरिक्तत्वे मानाभावादित्य
र्थः ननु लोके घटादिभावपदार्थस्याभावप्रतियोगिकाभावरूपत्वमेव दृष्टं न तु भावप्रतियोगिकाभावरूपत्वं तथा च
कथमविद्याया भावरूपायाश्चैतन्यप्रतियोगिकाभावरूपत्वमत आह तत्प्रतियोगीति आत्मरूपाविद्यानिवृत्तेः प्रति
योगिनो याऽविद्या तद्रूपइत्यर्थः एतदुक्तं भवति चैतन्यस्य स्वास्मिन्नध्यस्ताविद्या अत्यन्ताभावरूपत्वादविद्यायाः स्वाभाव

२ आत्मरूपाविद्यानिवृत्तिपक्षे तद्व्यतिरेके तत्प्रतियोग्यविद्यारूपस्तदभावश्चेत्युक्तलक्षणसत्त्वात् आत्मान्यैवा
विद्यानिवृत्तिः सा च न सती अद्वैतहानेः नाप्यसती ज्ञानसाध्यत्वायोगात् नापि सदसद्रूपा विरोधात् नाप्यनि
र्वाच्या अनिर्वाच्यस्य सादेरज्ञानोपादानकत्वनियमेन मुक्तावपि तदुपादानाज्ञानानुवृत्त्यापत्तेः ज्ञाननिव
र्त्यत्वापत्तेश्च किं तूक्तप्रकारचतुष्टयोत्तीर्णा पञ्चमप्रकारेत्यानन्दबोधाचार्याः

रूपचैतन्यप्रतियोगिकाभावरूपत्वं संभवतीति अविद्यानिवृत्तिरात्मान्येति पक्षे मतभेदेन द्वेधा साधयति आत्मान्यैवेत्या
त्यादिना तदुपादानेति अनिर्वचनीयायामविद्यानिवृत्तिश्चेदुपादानेनाज्ञानस्य मुक्तावप्यनुवृत्त्यापत्तेः तथा चानिर्मो
क्षप्रसंग इति भावः किं च मुक्तिकाले अनुवर्तमानायामविद्यानिवृत्तेरनिर्वाच्यत्वरूपमिथ्यात्वनिर्वाहार्थं ज्ञाननिवर्त्य
त्वमिथ्यात्वमित्युपगमात् न च मुक्तिकाले तन्निवर्तके ज्ञाने संभवति सामग्र्यभावात् तेनानिर्वाच्याविद्यानिवृत्तिरित्याश २
३ येनाह ज्ञाननिवर्त्यत्वापत्तेश्चेति सा च न सती नाप्यसती नापि सदसद्रूपा नाप्यनिर्वाच्या किं तु पञ्चमप्रकारेति संबन्धः
नन्वविद्यानिवृत्तेरुक्तप्रकारचतुष्टयेन भावासंभवे प्रकारान्तराश्रयणेऽविद्यानिवृत्तिरेव मास्त्विति शङ्कते किं त्विति
मानशास्त्रप्रामाण्यात् प्रसिद्धा पिकश्चित्प्रकारएषितव्यइत्याशयेनाह उक्तप्रकारेति

अथ केयमित्यादिना प्रकृताया अविद्यानिवृत्तिः कात्मस्वरूपा अनिर्वचनीया वा नाद्यः साध्यत्वायोगात् द्वितीयपक्षस्यास-
द्वैतापत्तेः असत्त्वसाध्यत्वायोगादेवेत्यर्थः तत्राविद्यानिवृत्तेरात्मस्वरूपत्वमिति पक्षं साधयति आत्मैवेति आत्मैवा-
विद्यानिवृत्तिर्नातिरिक्ता उक्तदोषप्रसंगादिति भावः आद्यपक्षेऽपि दोषत्वेन लक्ष्यमाणं शंक्य निराकरोति न च तस्येति अ-
विद्यानिवृत्तिरूपात्मन इत्यर्थः तत्त्वज्ञानस्य वैयर्थ्यं वक्तव्यं तदा किं ज्ञानसंपादनस्य प्रयोजनं नास्तीति तद्वैयर्थ्यं
विवक्षितं किं वा अविद्यानिवृत्तेरात्मस्वरूपत्वेन तस्या अनादित्वाज्ज्ञानं विनापि सिद्धत्वेन ज्ञानसाध्यत्वासंभवात्तस्य
वैयर्थ्यं विवक्षितं नाद्य इत्याह असतीति तदन्वेषणादिति अनर्थनिवृत्तिश्च हि श्रेयः ज्ञानान्वेषणप्रयोजनमित्यर्थः
अन्वेषणं च ज्ञानसाधनानुष्ठाने साध्यत्वलक्षणं द्विविधं पदार्थमात्रसाधारणं जन्यत्वरूपमपरं तु सा-
धनादिसाधारणं यस्मिन् सतीत्यादिरूपं तथा चात्मस्वरूपायामविद्यानिवृत्तौ प्रथमलक्षणासंभवेऽपि द्वितीय-

अथ केयमविद्यानिवृत्तिः आत्मैवेति ब्रह्मसिद्धिकाराः न च तस्या नित्यसिद्धत्वाज्ज्ञानवैयर्थ्यं असति ज्ञानेऽ-
नर्थहेत्वविद्यायाऽविद्यमानत्वेनानर्थमपि तिष्ठतीति तदन्वेषणात् यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं
तद्व्यतिरेकेण चाभावस्तत्तत्साध्यमिति लक्षणानुरोधेन ब्रह्मस्वरूपायामप्यविद्यानिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वाच्च [illegible]

स्य साध्यत्वलक्षणस्य संभवात्तस्या ज्ञानसाध्यत्वमुपपन्नमतो न ज्ञानवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य द्वितीयं निराकरोति यस्मिन्
सतीति अभाव इति यस्याभाव इत्यर्थः तत्तत्साध्यमिति यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वमित्यत्र प्रथमपक्षसंग्रहार्थः
साधने द्वितीयपक्षसंग्रहार्थं स्यात्साध्यमिति विभागार्थः यागे स्थिते सत्यग्रिमक्षणे ध्वंसः प्रागभावस्य सत्त्वं प्रायश्चित्ते सं-
व्यतिरेकेण च ध्वंसो वा स्यादग्रिमक्षणे ध्वंसः प्रागभावस्याभाव इति ध्वंसः प्रागभावस्यानादेरपि ध्वंसः सा-
धनपापध्वंसस्य स्वर्गादेरिव प्रायश्चित्तसाध्यत्वमनेन लक्षणेन सिद्धमिति बोध्यम् उक्तलक्षणं शंकायां योजयति ज्ञाने सती-
ति आत्मस्वरूपाया अविद्यानिवृत्तेरनादित्वेन ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे जन्मासंभवेऽपि सत्त्वं संभवतीत्याह

सि· ले·
च· टी·
२
दि

आख्यातानामिति प्रकृत्यर्थो धात्वर्थस्तद्गतवर्तमानत्वातीतत्वभावित्वार्थकत्वादित्यर्थः आख्यातानां प्रकृत्यर्थगतवर्तमानत्वादिकेनार्थः किं तस्य वृत्तिगतवर्तमानत्वादिकमेवेति शंकते ननु वचनेषामिति एकवचनत्वादिरूपेणाख्यातैरविहितानां संख्यानामाश्रयभूताः घटो निवर्तते देवदत्तः पचति तंडुलाः पच्यंत इत्यादिप्रयोगेषु प्रकृत्यर्थस्तन्निवृत्त्यादिक्रियाणां कर्तृकर्माश्रयरूपाश्च घटदेवदत्तादयस्तद्गतवर्तमानत्वाद्यर्थवाचकत्वं लडादीनां रूपेण तेषामाख्याताना

आख्यातानां प्रकृत्यर्थवर्तमानत्वाद्यर्थाभिधायित्वात् ननु वचनेषां स्वस्वाभिहितसंख्याश्रयप्रकृत्यर्थकर्तृकर्मगतवर्तमानत्वाद्यर्थाभिधायित्वं स्वाभिहितप्रकृत्यर्थानुकूलव्यापारगतवर्तमानत्वाद्यभिधायित्वं वास्तु तथा च निवृत्तिक्रियाकर्तुः स्थिरचूर्णीतस्य घटस्य तद्गतनिवृत्त्यनुकूलव्यापारस्य चावर्तमानत्वात् नोत्पत्तिप्रसंग इति चेन्न आद्ये उत्पन्नेपि घटे ऽद्याप्युत्पद्यत इति व्यवहारापत्तेः उत्पत्तिक्रियाकर्तुर्घटस्य विद्यमानत्वात् द्वितीये आमवातजडीकृतकलेवरे उत्थानानुकूलयत्नवत्युत्थानाद्रूपेषु तिष्ठतीति व्यवहारापत्तेः आख्यातार्थस्य प्रकृत्यर्थभूतोत्थानानुकूलस्य यत्नरूपव्यापारस्य वर्तमानत्वात् तस्मात्प्रकृत्यर्थगतमेव वर्तमानत्वाद्याख्यातार्थ इति ध्वंसस्यापि चिरनिवृत्तेपि घटे निवर्तत इति व्यवहारो दुर्वारः

मस्त्वित्यर्थः अर्थांतरमाह स्वाभिहितेति घटो निवर्तत इत्यत्र आख्याताभिहितो यः प्रकृत्यर्थनिवर्त्यनुकूलो व्यापारस्तद्गत इत्यर्थः संख्यायाः प्रकृत्यर्थानुकूलव्यापारस्य च समानप्रत्ययोपात्तत्वेनांतरंगत्वात्प्रकृत्यर्थस्य निवृत्त्या २
देः प्रकृत्यर्थकर्तृघटादेस्तथात्वेन वहिरंगत्वादित्यभिप्रायः ततः किं तत्राह तथा चेति द्वितीयमर्थमभिप्रेत्याह तद्गतेति घटगतेत्यर्थः निराकरणग्रंथस्य स्पष्टार्थः तस्मादिति अर्थांतरासंभवादित्यर्थः

अविद्यानिवृत्तेरात्मान्यत्वपक्षे मतान्तरं दूषयति अविद्यावदिति न च तन्निवृत्ताविति मुक्तावविद्यानिवृत्तावित्यर्थः उत्पत्ते
रिति यथा घटादिपदार्थानामुत्पत्तिराद्यक्षणमात्रसंसर्गी भावरूपो विकार उपपद्यते न तु भावरूपा तथा निवृत्तिशब्दितना
शोऽपि नेष्यते चरमक्षणमात्रसंबन्धी कश्चिद्भावरूपो विकारोऽभ्युपगन्तव्यो न तु भावरूपः विनिगमकाभावादित्यर्थः
उत्पत्तेः क्षणिकभावविकारत्वस्य नाशस्यापि क्षणिकभावविकारत्वे प्रमाणमस्तीत्याह अत एवेति निवृत्तेरपि क्षणि
कत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः उत्पत्तेः एवमुत्पत्स्यते घट इति भाविकेन व्यवहृयमाणाया उत्पत्तेः पश्चादुत्पन्नो घट इति
भूतत्वेन च व्यवहृयमाणाया उत्पत्तेः प्रथमसमयमात्रे उत्पद्यत इति वर्तमानत्वव्यवहारो यथा उत्पत्तेः क्षणिकत्व
साधकोऽस्तीति दृष्टान्तभावार्थः तथेति निवृत्तेः एवं निवर्तिष्यते घट इति भाविकेन व्यवहृयमाणायाः पश्चान्निवृ

अविद्यावन्निवृत्तिरप्यनिर्वाच्यैव न च तन्निवृत्तौ तदुपादानाज्ञानस्यानुवृत्तिनियमादनिर्मोक्षप्रसंगः
तदुत्पत्तौ प्रमाणाभावात् उत्पत्तेः प्रथमसमयमात्रसंसर्गिभावविकारत्ववन्निवृत्तेरपि चरमसमयमात्रसं
सर्गिभावविकारत्वोपपत्तेः अत एव यथा एवं पश्चाद्घटोत्पत्स्यते उत्पन्न इति भाविभूतभावेन व्यवहृयमाणा
या उत्पत्तेः प्रथमसमयमात्रे उत्पद्यत इति वर्तमानव्यवहारस्तथा एवं पश्चाद्वा निवर्तिष्यते निवृत्त इति भा
विभूतभावेन व्यवहृयमाणाया निवृत्तेश्चरमसमयमात्रे निवर्तते नश्यति ध्वंसते इति वर्तमानव्यवहारः
निवृत्तेरनुवृत्तौ तु चिरनाशकालेऽपि घटादेर्निवर्तत इत्यादिव्यवहारः स्यात्

त्तो घट इति भूतत्वेन च व्यवहृयमाणाया निवृत्तेश्चरमसमयमात्रे निवर्तत इत्यादिवर्तमानत्वव्यपदेशरूपो व्य
वहारो निवृत्तेरपि क्षणिकत्वसाधकोऽस्तीति प्रमाणत्वमित्यर्थः निवृत्तेः स्थायित्वाभ्युपगमे बाधकमाह नि
वृत्तेरनुवृत्तौ त्विति मासात्पूर्वं ध्वस्तेऽपि घटे वर्तमानकालेऽपि घटावयवेषु शकलेषु कपालरूपेषु निवृत्तिरूपे
स्यापराभिमतध्वंसाभावस्य वर्तमानत्वादिदानीं निवर्तते नश्यति ध्वंसत इति निवृत्तेर्वर्तमानत्वव्यपदेशः स्या
दित्यत्र हेतुमाह

सि. ले.
च. टी.
४

अनयैवरीत्या व्यवहारविशेषस्यापि गतिमाह इहेति भूतलाधिकरणकस्यापि ध्वंसमाधकांतरसम्पन्नस्य पतितघटध्वं
सानंतरमितिभूतलइति भूतलेघटोनास्तीतिप्रत्ययप्रयोगात्मकव्यवहारस्येत्यर्थः समयविशेषभूतलादौघटसंसर्गा
ग्राघभावकालेसंसर्गोयोत्यंताभावस्तस्यालंबनेपस्यघटाभावव्यवहारस्यसंतथात्वस्यभावस्यज्ञानउपपत्तेरित्यर्थः लि
ङ्गाभावेनैवव्यवहारोपपन्नावतिरिक्तप्रध्वंसाभावोनकल्पनीयः अत्रोत्पन्नानंमितिक्रम्यावेतव्यतिरिक्तवस्तुमात्रानि
त्यत्वप्रतिपादकपापराभिमतस्यनित्यध्वंसस्यनिराकृततावेतिभावः एतेन घटध्वंसानंतरकपालमालायांघटोना
स्तीतिव्यवहारोपिनीतःउपादानेपिसमयविशेषेत्यंताभावसंसर्गमादायनउपपत्तेशंकते एवंसतीति घटनाशानंतर

इहभूतलेघटोध्वस्तइतिभूतलेध्वंसाधिकरणत्वव्यवहारस्येहभूतलेघटउत्पन्नइतिवच्चावविकारप्रयुक्तप्र
तियोग्यधिकरणत्वविषयतोपपत्तेः घटध्वंसानंतरभूतलेघटाभावव्यवहारस्यघटापसरणानंतरंतदभा
वव्यवहारवत्समयविशेषसंसर्गात्यंताभावालंबनतोपपत्त्याध्वंसविषयत्वस्याकल्पनोपहाच्चएवंस
तिघटोत्पन्नेपूर्वेतदभावव्यवहारोप्यत्यंताभावेनचरितार्थइतिप्रागभावोनस्यादितिचेन्नसोपिमाभूत पि
नन्वेवंप्रागभावाधारकालःपूर्वकालःध्वंसाधारउत्तरकालइतिनिर्वचनासंभवात्कालेपूर्वोत्तरादि
व्यवहारः किमालंबनः स्यात्घटादिषुप्रतियोगित्वादिव्यवहारवदस्तुकिंचिद्धर्मभेदचरोस्तुअभावव
दुपस्थामिध्वंसमभ्युपगमेपितेषुध्वंसत्वादेरविदस्यवक्तव्यत्वात्

कालीनस्यघटाभावव्यवहारस्यसामेकात्यंताभावालंबनतोपपत्तेस्तस्मामित्यर्थः तदभावेपिभूतलेघटोनास्तीति
व्यवहारोपीत्यर्थः अत्यभावेनेतिसामेकेनेत्यर्थः कालत्रयेप्यधिकरणेसंसर्गात्यंताभावस्याभ्युपगमवादिति ४
वोध्य प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरभावेपिकालेपूर्वकालत्वमुत्तरकालत्वंचाविद्योपाधिरूपमादायव्यवहारोप
पत्तिरितिपरिहरति घटादिष्विति तवाप्यविद्योपाधिकल्पनमावश्यकमित्याह अभावस्वरूपेति

पराभिमतो ध्वंसः अन्यदानुमेयो वेति विकल्पमनसि निधाय क्रमेण निराकर्तुं परमतमनुवदति यदि चेति घटस्य मुद्गर
पातादिना शकलीकृतत्वेसतीत्यर्थः तत्प्रतियोगिकः घटप्रतियोगिक इत्यर्थः मुद्गरपातादीति ध्वंसोत्तरकालकपाले
ष्विव शकलीकृतप्रमाणघटादिकरणमुद्गरपातादिकमपि घटध्वंसोत्पत्तौ प्रमाणमिति बलात् मुद्गरपातादिकमपि कपाला
नीव घटध्वंसाधिकरणे तेन न केवलान्वयिकेरूपेण तदुत्पत्तिरवधारितावादिति बाध्यो ध्वंसः अन्यदा इति पक्षे दूषयति तदेति
तदा किमितिसः ध्वंसः अन्यदा न स्यादिति संबंधः ननु मुद्गरपाताद्यो घटध्वंसः अन्यदेक कपालमाला अन्यदानुमपि कारण
मतो नोक्तदोष इत्यत आह तदनपसरणेपीति मुद्गरपातोत्पन्नत्वाद्विशेषो मौलिकशरावार्थः यदा मुद्गरपातेनघटकपा
लेषु मौलिकशरावादिकपालेभ्यो व्यावृत्तसंस्थानविशेषस्य कपालासाधारणस्य दर्शनेनामौलिककपालमाला

यदि च मुद्गरादिना कलिते घटे ध्वंसो नामकश्चिद्भावस्तत्प्रतियोगिकः स्याद्यो मुद्गरपाताद्युत्पन्नस्तदा क
पालमालापसरणे तदनपसरणेपि मौलिकशरावादिकपालव्यावृत्तकपालसंस्थानविशेषादर्शने चाकि
मिति अन्यदा न स्यात् कपालसंस्थानविशेषादिना मुद्गरपातादिध्वंसो भावअन्यदा इति चेत् तर्हि तेन मुद्ग
रपातकालीनसंस्थानविशेषाविकाररूपेण पातान्यथासिद्धस्य ध्वंसस्यानुमाने संभवतीति न तत्‌ पश्चा
दनुवर्तमानप्रतियोग्यधिकरणाश्रिताभावरूपध्वंससिद्धिः

गोचरदर्शनमात्रमेवास्तितदापि ध्वंसः अन्यदा स्यात् कपालमालादर्शनस्य सत्त्वादित्यर्थः वस्तुतस्तु ध्वंसाभावस्येन्द्रि
यसंनिकर्षानिरूपणान्न अन्यदा तेन संभवतीति भावः ध्वंसानुमेयइति यत्तु दूषयति नहीति अनीतस्यापि ध्वंसस्यानुमान
परा संभवादनुमाने सैनध्वंसमात्रसिद्धावपि नानुमानबलात् ध्वंसस्य बलाभिमतस्यापि तेसिध्यतीत्यर्थः तत इति अनु
मानादित्यर्थः ननु इदं मुद्गरपातलग्नघटध्वंसवत्कपालमालाविशेषवत्त्वात् इति रेकेकपालमालाविशेषानधिकरणघटदे
शवदित्यनुमानेन घटाश्रितध्वंसविषयीकरणादिति चेन्न ध्वंसोन्यतिकालवृत्तिप्रागभावाश्रितस्यापि ध्वंसस्य प्रतियोगिता
नाममुद्गरपाताश्रितस्यापि संवेनानुमानस्यततो विषयतोपपत्तेरिति भावः

भिन्नाभावत्वरूपध्वंसत्वमस्त्वत्यन्ताभावादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यं त्रैकालिकत्वमस्तु भिन्ने प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं तथा च स एव ध्वंसत्वमिति नेत्याह नचान्यदिति ध्वंसलक्षणे ध्वंसत्वप्रवेशादात्माश्रय इत्यर्थः ; नच प्रागभावात्यन्ताभावभिन्नत्वे सति संसर्गाभावत्वं ध्वंसत्वमतो नात्माश्रय इति वाच्यं प्रागभावत्वादिनिर्वचनस्यापि ध्वंसाभावभिन्नत्वघटिततयाऽन्योन्याश्रयापत्तेरित्याशयेनादिपदमिति बोध्यं ध्वंसत्ववत्प्रागभावत्वमपि सर्वैर्दुर्निरूपमित्याह एवमिति अयमभिप्रायः ; न तावदनादित्वे सति सान्ताभावत्वं प्रागभावत्वं घटध्वंसप्रागभावरूपे घटेऽनादित्वाभावेनाव्याप्त्यापत्तेः ; नापि प्रतियोगिजनकाभावत्वं जनकत्वशरीरप्रवि

5

नचान्यत्ध्वंसत्वमात्माश्रयादिदूषणं विना निर्वक्तुं शक्यं एवं प्रागभावत्वमपीत्यन्यत्र विस्तरः तस्मान्न पूर्वं प्रागभावः न पश्चाद्ध्वंसाभावः ; मध्ये परं किंचित्कालमनिर्वचनीयो घटोऽस्तीति ध्वंसरूपभावविकारवान् घटाद्यध्यासः ; एवं चाविद्याभिनिवृत्तिरपि ब्रह्मसाक्षात्कारोदयानन्तरक्षणवर्त्तीकश्चिद्भावविकार इति तस्या मुक्तावनुवृत्त्यभावान्न तदनिर्वाच्यत्वे कश्चिद्दोष इति अद्वैतविद्याचार्याः

पूर्ववृत्तित्वस्य कार्यप्रागभावकालवृत्तित्वरूपतयाऽऽत्माश्रयप्रसंगात् ध्वंसलक्षणान्तरमपि निरसनीयमिति न स्मादिति पराभिमतप्रागभावादिसाधकादित्यर्थः ; ननु प्रागभावाद्यनङ्गीकारे तत्प्रतियोगिघटादिकार्यमपि नाङ्गीकर्त्तव्यं तदङ्गीकारे द्वैतापत्तिरित्यत आह मध्ये परमिति घटादिकार्यस्य शुक्तिरजतादिवदध्यासरूपत्वाभ्युपगमान्नाद्वैतविरोधः ; ननु यथा परमते ध्वंसत्वादिकं दुर्निरूपं तथा सिद्धान्ते भावविकाररूपाऽस्तित्वस्थितिध्वंसा अपि दुर्निरूपा एवेत्याशंक्य तेषां दुर्निरूपत्वमलङ्कारायेत्याशयेनाह अनिर्वचनीय इति एवं चेति लोके घटादिध्वंसस्य लौकिकभावविकाररूपत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः : ५

सविंदेस्यैवध्वंसत्वस्यमन्मतेनिर्वचनसंभवात्प्रममाहत्व्याविशेषाधिकत्वनतमित्याशयेनशंकते नचजन्याभावत्वरूपमिति जन्यत्वेसत्यभावत्वरूपमित्यर्थः प्रतियोगिरूपयतिध्वंसेनिध्वंसत्वेनिरुक्तध्वंसत्वापत्तेरित्यर्थः नतुजन्यत्वेसति सप्तमपदार्थरूपाभावत्वंध्वंसलक्षणंविवक्षितमत्यन्ताभावादिवारणायतस्यैवघटध्वंसप्रागभावरूपत्वेऽव्याप्ति व्याप्तिवारणायविशेष्यमित्याशंकामनूद्यनिराकरोति नचसप्तमेति घटप्रागभावस्यध्वंसत्वेऽपिनघटत्वेऽकाल त्वाभावात्घटस्यघटप्रागभावेप्रतियोगित्वेनसत्त्वादिति रूपयति घटस्येति दृष्टापत्तिमाशंक्याह घटकाल इतिघटकालेघटप्रागभावध्वंसाभावेनप्रागभावध्वंसकालत्वरूपस्यतदुत्तरकालत्वस्याभावादिति नतु घटप्रागभावध्वंसस्यघटातिरिक्तस्यसप्तमपदार्थरूपस्याभ्युपगमात्प्रागुक्तदोषइत्यतआह नचप्रतियोग्यतिरिक्त

नचजन्याभावत्वरूपसविंदेस्यैवध्वंसत्वेध्वंसप्रागभावरूपस्यघटस्यतद्ध्वंसत्वापत्तेः नचसप्तमपदार्थरूपाभावत्वंविवक्षितं घटस्यप्रागभावेप्रतियोगिध्वंसत्वाभावप्रसंगेन घटकालेप्रागभावोत्तरकालत्वव्यवहारस्यानिराकरणापत्तेः नचप्रतियोग्यतिरिक्तः प्रागभावध्वंसस्तथासविकल्पनायामप्यध्वंसप्रागभावापिप्रतियोग्यतिरिक्तः स्यादितिप्रागभावध्वंसस्यापिप्रागभावोपि स्यात्तस्यापिकश्चिद्ध्वंसस्तस्यापिप्रागभावोन्यइत्यप्रामाणिकनवध्वंसप्रागभावकल्पनापत्तेः

इति तथासतीति प्रागभावध्वंसस्यप्रतियोग्यतिरिक्तत्वेसतीत्यर्थः घटप्रागभावध्वंसः प्रतियोगिव्यतिरिक्तइति नचतथासतिघटध्वंसप्रागभावोपिघटरूपप्रतियोगिव्यतिरिक्तः स्यात्तद्ध्वंसप्रागभावयोरुभयोरपिकादाचित्काभावत्वेनतुल्यत्वादित्यर्थः ततः किं तत्राह इष्टमिति इतिशब्दोहेत्वर्थे तथाचयथाघटस्यप्रागभावस्यध्वंसः प्रतियोगिव्यतिरिक्तस्तथाघटप्रागभावध्वंसस्यापिप्रागभावोघटप्रागभावादन्योवाच्यः ध्वंसप्रागभावस्यापिध्वंसप्रतियोगिव्यतिरिक्तत्वादित्यर्थः ततः किं तत्राह तस्यापीति अन्यप्रागभावस्यापीत्यर्थः तस्यापीति ध्वंसस्यापीत्यर्थः नतुयदिजन्याभावत्वरूपध्वंसत्वमुक्तं तन्मायुक्तत्वस्यादोषइत्यत हि ध्वंसाप्रतियोगित्वंतत्त्रैकालिक

सि. ले.
च. दी.
ध

सुखस्यैव स्वत: पुरुषार्थत्वकल्पने विनिगमकमाह सुखस्यैवेति दुःखाभावस्य सुखशेषत्वे दुःखाभावसाधनान्यपि सु-
खसाधनानि भवेयुरिति तथा च सुखसाधनेषु दुःखाभावसाधनेषु च सर्वत्र सुखसाधनताज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वं संभवतीति दुः-
खाभावस्य स्वत: पुरुषार्थत्वकल्पने तत्तत्साधनेषु सुखसाधनत्वस्य बाधितत्वात् सुखसाधनताज्ञानानां तेषु प्रवृत्तिजन-
कत्वं संभवति न च तेषु दुःखाभावसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकमस्त्विति वाच्यं तथा सति प्रवृत्तिमात्रे अनुगतकारणा-
भावप्रसंगात् न च तर्हीष्टसाधनताज्ञानानां सर्वत्र प्रवृत्तिहेतुत्वमस्तु दुःखाभावस्यापि सुखवदिच्छाविषयतया इष्टपदेन
संग्रहोपपत्तेरिति वाच्यं प्रवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतिकारणे इष्टसाधनताज्ञाने इष्टांशे सुखत्वजाते: प्रवेशकल्पने कारणता-
वच्छेदकलाघवं लभ्यते इष्टत्वरूपोपाधे: प्रवेशकल्पने तु कारणतावच्छेदकगौरवमेवेति सुखस्यैव स्वत: पुरुषा-

सुखस्यैव स्वत: पुरुषार्थत्वमन्येषां सर्वेषामपि तच्छेषत्वमिति सुखसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वं संभवति दुः-
खाभावस्यापि स्वत: पुरुषार्थत्वे परिकल्प्यमाने तत्साधनप्रवर्तकसंग्रहायेष्टसाधनताज्ञानस्येच्छाविषयत्वप्रवे-
शेन गुरुत्वापत्तिस्तस्य प्रवर्तकता[illegible]वकल्पनायोगात् न च दुःखाभाव एव स्वत: पुरुषार्थस्तच्छेषतया सुखे ज्ञानात्
काम्यमिति वैपरीत्यापत्ति: बहुकालदुःखसाध्यापि तत्तल्लौकिकसुखजनके निर्विघ्नयागप्यधर्मादौ प्रवृत्ते-

र्न स्यात् फलं किमानिति भाव: तच्छेषत्वमित्यनेन स्वीकृत्येति शेष: प्रवर्तकत्वं इति प्रवर्तकत्वकल्पने इत्यर्थ: तत्साध-
नेति दुःखाभावसाधनेषु प्रवर्तकस्य दुःखाभावसाधनताज्ञानस्य संग्रहायेत्यर्थ: न च दुःखाभावएवेति नेच्छयैकेव
नावतरति वैपरीत्यपत्ते दुःखाभावत्वरूपोपाधेरेव प्रवर्तकज्ञानकारणतावच्छेदकशरीरे प्रवेशापत्त्या इच्छाविषयत्व-
रूपोपाधिप्रवेशपक्षे इव गौरवदोषस्य तुल्यत्वादिति वाच्यं सिद्धान्ते सुखस्याखण्डरूपतया एकव्यक्तित्वेन सुखत्वस्य जातित्वा-
संभवेन तस्योपाधिरूपत्वं च मन्वानस्य शंकासंभवात् इच्छाविषयस्येव सुखत्वस्याप्युपाधिरूपत्वसत्तिसुखत्वप्रवेशेऽपि कार-
णतावच्छेदकगौरवाविशेषे सति विनिगमकाभावेन वैपरीत्याशंकायां फलं केवेति भाव: सिद्धान्ते वस्तुत: सुखव्यक्तेरेकत्वे
प्यौपाधिकभेदांगीकारेण सुखत्वस्य जातित्वादेते वैपरीत्यं वक्तुं न शक्यतेइति मनसि निधाय दोषान्तरमाह बहुका-

यत्वे दुःखाभावस्यैव स्वत: पुरुषार्थत्वपक्षेऽन्यस्य
वर्तीत्यर्थ:

6

लेति लोके हि तत्तल्लौकिकसुखोद्देशेन बहुकालदुःखा-
नुभवपूर्वकं गौरवत्यागप्रयागगमनादौ प्रवृत्तिर्दृश्यते

नन्वेवमिति शङ्काशेषस्य वैशद्यार्थः अविद्यानिवृत्तेर्मोक्षसाधनज्ञानसाध्यत्वोपपादने सिद्धान्तिना क्रियमाणे सति सिद्धान्तिनो विद्यानिवृत्तिरेव मोक्ष इति नाभिमतमिति प्रतिपत्तिर्लभ्यते भ्रान्तिमवलम्ब्य शङ्कान्तरमुत्थापयति भ्रान्तोसीति अविद्यानिवृत्तेरपुरुषार्थत्वे हेतुमाह तस्या इति तर्हि तस्या ज्ञानसाधनत्वोपगमो व्यर्थ इति शङ्कते किं त्विति अविद्यानिवृत्तेः स्वानन्दस्वरूपत्वाद्दुःखाभावेतरत्वाच्च स्वयमपुरुषार्थत्वेपि पुरुषार्थसाधनतया तस्या ज्ञानसाध्यत्वमुपपद्यत इत्याह अखण्डेति तदुपयोगितयेति अनर्थात्मकदुःखनिवृत्तिरानन्दावाप्तिश्चेति द्वयमपि स्वतः पुरुषा

नन्वेवमप्यविद्यानिवृत्तेः क्षणिकत्वे मोक्षः स्थिरपुरुषार्थो न स्यादिति चेत् भ्रान्तोसि न ह्यविद्यानिवृत्तिः स्वयमेव पुरुषार्थ इति तस्या ज्ञानसाध्यत्वमुपपद्यते तस्याश्च दुःखाभावेतरत्वात् किं त्वखण्डानन्दावरकसंसारदुःखहेतुविद्योच्छेदे अखण्डानन्दस्फुरणं संसारदुःखोच्छेदश्च भवतीति तदुपयोगितया तस्यास्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमुपपद्यते चिन्मात्रस्वाचार्यास्तु दुःखाभावोपि सुखत्वेन स्वतः पुरुषार्थः सर्वेषां दुःखाभावस्य स्वरूपसुखाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकाभावतया सुखशेषत्वात्

यस्तेनस्पष्टार्थः अविद्यानिवृत्तिवद्दुःखनिवृत्तिरपि स्वतः पुरुषार्थो न भवति ग्रन्थः ब्रह्मानन्दस्फुरणसाधनतयैवाविद्यानिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वमुपपद्यत इति मतमाह चिन्मात्रेति मतान्तरेति विशेषात् संसारदुःखापायस्य वदुःखाभावोपि स्वतः पुरुषार्थ इति भ्रान्तिर्भवेत्तां वारयति सर्वेषामिति दुःखदशायामात्मस्वरूपस्य तस्यापि सुखस्याभिव्यक्तिप्रतिबन्धकस्फुरणविशेषाभावेन दुःखस्य तदभिव्यक्तिप्रतिबन्धकत्वेन तथा च तदभावस्य सुखाभिव्यक्तिशेषत्वेनैव कामनाविषयत्वात् न स्वतः पुरुषार्थत्वमिति भावः

सि० ले०
व० टी०
१

निरस्तेति अविद्यायां निवृत्तायां निखिलानर्थात्मकविक्षेपरहितश्चानंदः प्राप्यते यथा स्वकंठगतमेव विस्मृतं सत्कन-
काभरणं भ्रांत्या अप्राप्तमप्राप्तमिव मन्यते तत्कंठविक्षेपलक्षणानर्थनिवृत्तिमात्रेण प्राप्यते न तु प्राप्ताभरणप्राप्तिवन्मुख्याऽन
वाप्तिरस्ति तद्वदित्यर्थः एतमेवानंदस्याप्राप्तिनिमित्तानि मा भ्रामुपजीव्येति आनंदं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिवेदान्ते
प्रसिद्धो निरतिशयानंदो नास्तीत्यनुभवस्य सर्वसंप्रतिपन्नस्य स्वरूपत्वाच्चेत्स्वरूपतया नित्यमेव तादृशानंदे विद्यमानेपि
तदभावभ्रमस्य प्रदर्शनेन वास्तवस्य तदभावस्य भवादिविद्यावरणाधीनस्थितिकस्यानादेः कालत्रिकाभाव-
स्य तदभावभ्रमस्य पालेवनत्रेवत्त्वात् तदावरणस्वरूपेस्यह नास्तीति निरतिशयानंदो मन प्रकाशोप्रकाशमा

निरस्तनिखिलानर्थविक्षेपस्वकंठगतविस्मृतकनकाभरणवत्प्राप्यत इवेत्यौपचारिकी तस्य प्राप्तिर्व्या-
ख्यातेति केचित् अन्ये तु संसारदशायां नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारयोग्यत्वरूपाज्ञानावरणप्रयुक्तेस्य सम-
तिशयानंदो नास्तीति प्रतिपन्नस्य सर्वसिद्धत्वात् तदा लक्ष्यन्ते कथं ब्रह्मानंदस्याभावे कल्पनिका-
भावदविद्यामनुवर्तते अविद्यानिवृत्तेर्वतन्मूलत्वान्निवर्तत इत्यस्मिन्पक्षे मन्दलोक इत्यादिलक्षण-
त्वेनाधेन मुख्यमेव तस्य प्राप्यत्वमित्याहुः अपरे तु वेद्यस्यापुरुषार्थत्वात् संसारदशायां सदप्यनवच्छिन्न-
स्वविषयापरोक्षाभावान्न पुरुषार्थः

न त्वानास्त्येव सदिति व्यवहारस्य सदा अभावादावरणस्य च सदा सत्त्वात् योगगतपर्यन्तथावन्नमिति वाध्ये निवर्त-
त इति ब्रह्मानंदस्याभाव इति शेषः इदानीं ब्रह्मानंदाभावसाधनफले ब्रह्मानंदस्य मुख्यप्राप्यत्वे दर्शयति
इति यस्मिन्निति ज्ञाने सत्यस्मिन्मते निरतिशयानंदस्य वेत्ताज्ञानाभावे च साधितस्य निरतिशयानंदाभावस्यैव १
सत्वमिति लक्षणसहान्निरतिशयानंदस्य प्राप्यस्यापि मुख्यमेव प्राप्यत्वमित्यर्थः ब्रह्मानंदस्वरूपमात्रेण पुरु-
षार्थः किं तु तस्यापरोक्षत्वं तच्चाविद्यानिवृत्तिद्वारा विद्यासाध्यमेव न तु न हि विद्योदयात् प्रागस्तीति मतमाह
अपरे त्विति

कृतत्वमित्याह तत्रेति निर्दिष्टप्रकृतित्रयमध्ये इत्यर्थः सर्वस्य दुःखाभावविशेषस्योपदेशः सर्वकालीनो यो दुःखाभावस्तत्प्रत्ये
कस्य सर्वस्य विशेषणत्वं वाच्यं कालान्तरीयदुःखाभावं प्रति तस्य विशेषणत्वासंभवात् तथा चैकान्तिकसर्वकालीनदुःखाभा
वेत्यैकान्तिकमुद्दिश्य बहुकालदुःखानुभवाङ्गीकारस्यायुक्तत्वादित्यर्थः नचैतत्रेति निर्दिष्टप्रकृतित्रयमध्ये इत्यर्थः दो
षतोऽल्पमिति बहुकालदुःखानुभवाङ्गीकारो यागस्वरूपदुष्टदोषस्य तु अल्पमिति न चेत्यर्थः दुःखाभावस्यैव सतः पु
रुषार्थत्वपदे यदैकान्तिकसर्वकालीनदुःखाभावे तदुत्कर्षकल्पनात्मिति तत्राह दुःखाभावेति नित्यभावस्योत्कर्षा
ज्ञानापत्त्यनभ्युपगमादिति भावः तस्मादिति दुःखाभावस्य सतः पुरुषार्थत्वासंभवादित्यर्थः नित्यमेवेति न
तत्रैकान्तिकसर्वकालीनदुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वेन दृष्टे बहुकालदुःखानुभवायोगात् नचैतत्रैकान्ति
कसर्वस्य पुरुषार्थत्वेऽपि दोषतो दुःखाभावस्वरूपे विशेष उत्कर्षापकर्षयोरनुभवसिद्धत्वेन तत्कर्षमप्युक्तं सर्वदा
ष्टबहुकालदुःखानुभवापत्तेः दुःखाभावे तदुत्कर्षासंभवात् तस्मान्मुक्तौ संसारदुःखनिवृत्तिस्था
विद्यानिवृत्तिनिवृत्तस्वविशेषस्यानवच्छिन्नानन्दप्राप्तिरेव सतः पुरुषार्थ इत्याहुः नन्वनवच्छिन्नानन्दः
प्रत्यग्रूपत्वान्नित्यमेव प्राप्तः सत्यं नित्यप्राप्तोऽप्यनवच्छिन्नानन्दः स्वलभ्यात्मत्वे तद्विपरीतमर्थं प्रदर्शयन्त्या
त्याविद्यया संसारदशायामसत्कल्पितेनानन्तत्वेन कृतार्थताभ्रमं निवर्तयाचनयो
याचजीवस्य स्वस्वरूपत्वया सूत्राप्राप्तस्याप्यहानेरप्राप्तव्यत्वासंभवात् तस्मान्मुक्तेर्शनतदुपायेषु प्रवृत्तिर्नस्यादि
ति भावः नित्यप्राप्तस्य प्राप्तिनत्वमस्यादिष्टानिसिद्धामङ्गीकरोति सत्यमिति औपचारिके तस्य प्राप्यत्वमाह
नित्यप्राप्तोऽपीति अनवच्छिन्नानन्दो नित्यप्राप्तोऽप्यविद्यया सत्कल्पितेनानन्दत्वेन संबंधस्तथा च प्राप्तस्य प्राप्तत
भावात्तस्मान्मुक्तेर्शनोपायेषु प्रवृत्तिर्युज्यत इत्यर्थः तमिति पूर्णानन्दमात्मत्वानन्दविपरीतेन दुःखात्मके संसा
रे प्रापयन्त्या इत्यर्थः अकृतार्थतेति पूर्णानन्दाप्राप्तिरित्यर्थः

सि॰ ले॰
चं॰ टी॰
८

तथापीति तावन्मात्रस्यापरोक्षत्वरूपत्वेपीत्यर्थः यथा एकस्य पुरुषांतरचैतन्यापरोक्षत्वं नास्ति तथा जीवस्य संसारदशायामनवच्छिन्नानंदापरोक्षत्वमपि नास्ति जीवानां परस्परभेदवत्साक्षिचैतन्यब्रह्मानंदयोरप्याज्ञानिकस्यानादिभेदस्य सत्वेन ब्रह्मानंदस्य स्वव्यवहारानुकूलेन साक्षिचैतन्येनाभेदाभावात् वास्तवाभेदस्य च परस्परभिन्नजीवसाधारणस्य विद्यमानस्याप्यकिंचित्करत्वादित्यर्थः अविलयादिति तथा च तत्वज्ञानस्याज्ञानतत्प्रयुक्तभेदनिवृत्तिद्वारा अवच्छिन्नानंदापरोक्षत्वसंपादकत्वान्नाद्दृष्टानंदापरोक्षापरोक्षत्वस्य तत्वज्ञानसाध्यत्वमुक्तमित्यर्थः इति विवेचनीयमिति इत्याकांक्षायां सत्यां विवेचयिष्याम इति ग्रंथार्थः मतभेदेन विवेकं दर्शयति उच्यतइत्यादि

तथाप्यज्ञानमहिम्ना जीवभेदवच्चिदानंदभेदोप्यध्यस्त इति संसारदशायां पुरुषांतरस्य पुरुषांतरचैतन्यापरोक्षत्ववदनवच्छिन्नस्वानंदापरोक्षत्वमपि नास्ति यदज्ञाननिवृत्तौ तच्चिदानंदभेदस्याविलयात्तदापरोक्ष्यमिति तस्य विद्यासाध्यत्वमाहुः अथ विद्योदयसमुपाधिविलयादेतज्जीवभावस्य किमीश्वरभावापत्तिरुत शुद्धचैतन्यमात्ररूपेणावस्थानमिति विवेचनीयं उच्यते एकजीववादे तदेकाज्ञानकल्पितस्य जीवेश्वरविभागादिकृत्स्नभेदप्रपंचस्य तद्विद्योदये विलयान्निर्विशेषचैतन्यरूपे

ना तदेकाज्ञानेति तस्य जीवस्य यदेकमज्ञानं तत्कल्पितेत्यर्थः जीवस्यैकत्वान्नदीयमूलाज्ञानमप्येकमेव तथा च तस्यैकस्य यदंतःकरणं तत्साक्षात्कारोदये सत्यज्ञानस्यैव तिर्यङ्मनुष्यादिरूपसर्वप्रमातृसाधारणस्य सकार्यस्य तस्मिन्नेव क्षणे निःशेषप्रविलयादित्यर्थः नचैवं शुकाद्यंतःकरणेष्वपि तत्वज्ञानेन समूलस्य सर्वप्रमातृसाधारणसंसारस्य निवृत्तत्वादिदानीं संसारानुपलब्धिप्रसंग इति वाच्यं शुकादिमुक्तेर्मानाभावात् शुकादिमुक्तिप्रतिपादकशास्त्रस्यान्यपरतया प्राग्दर्शितत्वादिति भावः ८

विद्याप्राप्यमानंदापरोक्षत्वं स्वप्रकाशचैतन्यरूपेणैव नित्यरूपेण वा उभयथापि न संभवतीति शंकते नचेति आपरोक्षत्वं हि स्वव्यवहा
रानुकूलचैतन्याभिन्नत्वं तच्च संसारदशायामानंदस्यापि ब्रह्मानंदस्य वर्तत एव ब्रह्मानंदव्यवहारानुकूलसाक्षिचैतन्या
भेदस्य सदा ब्रह्मानंदस्य सत्त्वादित्यर्थः तदापीति संसारकालेऽपीत्यर्थः तथा च न तस्य ज्ञानप्राप्यत्वमिति भावः तस्येति स्व
रूपज्ञानस्येत्यर्थः आपरोक्ष्यशरीरश्च विद्यायाऽनावृतत्वनिवृत्तिस्तस्याः संपादनद्वारा ब्रह्मानंदापरोक्षत्वं विद्यासाध्य
मिति समाधानं कर्तुं लक्षणान्तरापरोक्षत्वं वाच्यमिति मत्वा संसारयति नहीत्यादिना तदभिन्नस्येति अभिव्यक्तचैतन्याभि
न्नस्येत्यर्थः तदभेद इति अनावृतचैतन्याभिन्नत्वमित्यर्थः निरतिशयसुखत्वापरोक्षस्येति चैतन्यरूपस्येत्यर्थः नि
वृत्तिरूपस्याऽनावृतत्वाक्तो वापरोक्षत्वानुपपत्तिरित्यर्थः चैतन्याभेदमात्रमिति अर्थापरोक्षत्वनिर्वचने सति अनावृतत्व

न च स्वरूपज्ञानेनापरोक्षत्वं तदाप्यस्ति तस्य सर्वदा स्वरूपसुखाभिन्नत्वात् वृत्तिज्ञानेनापरोक्षत्वं तन्न युक्तं वपी
ति वाच्यं नहि स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभेदमात्रमपरोक्षत्वं घटादावपि तच्चैतन्याभिव्यक्तेः तदभिन्नस
त्त्वघटगंधस्याप्यपरोक्षत्वापत्तेः किंत्वनावृतार्थस्य तदभेदः तथा चानावृतत्वांशस्तस्य साक्षात्कारे सत्त्वे
वेति निरतिशयसुखापरोक्षत्वपुरुषार्थस्य विद्याप्राप्यत्वं युक्तमित्याह इतरेतरव्यवहारानुकूलचै
तन्याभेदमात्रमपरोक्षत्वं

मर्थविशेषणमात्रपदेनावृतत्वं व्यावर्त्यते नचैवं घटादावपि तच्चैतन्याभिव्यक्तेः सत्त्वात् तदभिन्नस्य घटगंधस्याप्यपरो
क्षत्वापत्तिरिति वाच्यं धर्मादेरस्मादिति एव धानस्यानावृतसाक्षिचैतन्याभिन्नस्याप्यपरोक्षत्वादर्शनेन तत्र घटगंध
स्याप्यभिव्यक्तघटावच्छिन्नचैतन्याभिन्नस्याप्यपरोक्षत्वाभावोपपत्तेः न च धर्मादेस्तद्योग्यत्वादपरोक्षत्वाभाव इ
ति वाच्यं तथा सति प्रकृतेऽपि चानुपहतस्याभिव्यक्तचैतन्यप्रतिफलत्वेन गंधस्यायोग्यत्वकल्पनेन तदपरोक्षत्वा
प्रसक्तेरिति भावः तर्हि स्वरूपानंदस्य सदा स्वव्यवहारानुकूलसाक्षिरूपचैतन्याभिन्नत्वसत्त्वादपरोक्षत्वस्य विद्या
साध्यत्वानुपपत्तिरित्याशंक्याह

अत एवेति पुनर्बंधापत्तेरेवेत्यर्थः । यदेवच्छेदेनेति पूर्वं चैतन्ये यत्प्रदेशावच्छेदेन मुक्तिस्तत्प्रदेशावच्छे-
देनेतरचैतन्योपाध्यंतरसंबंधात्पुनर्बंधापत्तेरित्यर्थः । यच्चैतन्यप्रदेशो मुक्तस्तस्य संबंधापत्तेरिति यावत्
अत्रेदं चिंत्यं चैतन्यस्य तावत्स्वतो नित्यमुक्तेस्तस्य चानाद्युपाध्यवच्छिन्नस्योपाध्युपहितस्य वा जीवत्वे बंध इति
स्थितिः । तथा च मुक्तेः पूर्वं यस्योपाधेः परतंत्रस्य चैतन्यप्रदेशस्य बंधस्तस्यैव न तस्य पुनर्बंधः आपादयितुं श-
क्यते मुक्तिकाले तदुपाधिनिवृत्त्या तत्परतंत्रस्य पूर्वबंधाश्रयस्य निवर्तितत्वान्नापि मुक्तस्य शुद्धचैतन्यस्य तत्
दापादनं संभवति तस्य बंधः जीवांतरोपाधिसंसर्गे जीवांतरत्वापत्त्यावपि पूर्वं यो बद्धस्तन्मुक्तिगतत्वस्य
बद्धाप्रसक्त्या पुनर्बंधापत्तेरित्युक्तायोगात् किंच मुक्तचैतन्यस्यांतःकरणांतरसंसर्गे तत्तदुपाधिकजीवा-
अत एवानेकजीववादेऽवच्छेदपदं पदेनाद्रियते यदवच्छेदेन मुक्तिस्तदव-
च्छेदेनांतःकरणांतरसंसर्गे पुनरपि बंधापत्तेः । प्रतिबिंबो जीवः बिंबस्थानीय ईश्वर उभयानु-
स्यूतं शुद्धचैतन्यमिति पक्षे तु मुक्तस्य यावत्सर्वमुक्ति सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वसर्वेश्वरत्वसत्यकामत्वादि-
नरत्वापत्तेः सत्यापि पाहे पूर्वं संसारेस्मिन् कथं च मुक्तः सोहं पुनः संसारे प्राप्त इत्यनुसंधानेन तावन्न संभवति मुक्तजी-
वस्य बद्धजीवस्य चोपाध्यैक्याभावात्तथा चैष जीवांतरापत्तिरकिंचित्करीति न दोषावहा एवं पूर्वोक्ता मुक्तस्य प्र-
तिबिंबरूपजीवांतरापत्तिरप्यकिंचित्करीति ननु नानाजीववादे यदि प्रतिबिंबेश्वरपक्षे मुक्तस्येश्वरभावापत्तिर्न
संभवति अवच्छेदपक्षे च मुक्तिरेव न संभवति इतीश्वरभावापत्तिस्तर्हि कस्मिन्पक्षे मुक्तस्येश्वरभावापत्तिरिष्य-
ते तत्राह प्रतिबिंबो जीव इति अस्मिन्नपि पक्षे सर्वेषां जीवानां मुक्त्यनंतरं मुक्तस्य निर्विशेषशुद्धचैतन्यमात्रद्-
पेणावस्थानेन तदा सर्वेषामुपाधीनां निःशेषं चिन्मात्रे विलीनत्वेन जीवेश्वरविभागाभावादित्याशयेनाह

एकजीववादेऽसंसारसंसारव्यवस्थानुपपन्नां नानाजीववादे तु सुकरेति अनेकेति कश्चिज्जीवो बद्धः कश्चिज्जीवो मुक्त इति व्यव
स्थाभ्युपगम इत्यर्थः नानाजीववादे मुक्तस्य पुनः संसारभावापत्तिरिति मनसि निधाय तत्तु न संभवत्याह यद्यपीति
अनुवर्तत इति तथा च नानाजीववादे मुक्तस्य बद्ध्यमानविधपापाभावान्मुक्तः बहुपुरुषान्तराविद्याकृतेन संसारभा
वापत्तिः संभवतीति भावः नन्वेवं यद्यप्युक्तिरनुपपन्ना तदुक्ता हि यद्यपीष्टः संसारभावापत्तिः संभवति तथापि न सं
भवतीत्यर्थः प्रतीतेरिति चेन्नायं दोषः नानाजीववादो हि बहुविधस्तथा च सर्वेषु नानाजीववादेषु मुक्तस्य पु

अनेकजीववादमभ्युपगम्य बद्धमुक्तव्यवस्थाङ्गीकारेऽपि यद्यपि कस्यचिद्विद्योदयेन तदविद्याकृतप्रपञ्चवि
लयेऽपि बहुपुरुषान्तराविद्याकृतनानाजीवेश्वरविभागादिप्रपञ्चोऽनुवर्तते तथापि जीवस्य ईश्वरस्यापि प्रति
बिम्बविशेषत्वपक्षे मुक्तस्य बिम्बस्वरूपचैतन्यरूपेणैवावस्थाने अनेकोपाधिस्थस्य प्रतिबिम्बस
स्यैकोपाधिविलयेन प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनैवावस्थानौचित्येन प्रतिबिम्बान्तरत्वापत्त्यसंभवात्
तत्संभवे कदाचिज्जीवत्वप्रतिबिम्बान्तरत्वापत्तेरपि दुर्वारत्वेनावच्छेदपक्षे स्वमुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तेः

रभावापत्तिर्न संभवतीति यद्यप्युक्तं तथाप्यादौ तदेव प्रपञ्चयति तथापीत्यादिना बिम्बस्येति नतु प्र
तिबिम्बविशेषरूपेश्वररूपेणावस्थानमित्येवकारार्थः एवकारार्थे हेतुमाह अनेकेत्यादिना एकस्य ब्रह्म
चैतन्यस्येत्यर्थः प्रतिबिम्बधर्मस्तस्य बिम्बप्राप्तिनियमं विहाय प्रतिबिम्बान्तरत्वापत्तिसंभवाभ्युपगमे बा
धकमाह तत्संभव इति दृष्टान्तं प्रपञ्चयति

सि॰ ले॰
व॰ टी॰
९

तसिद्धेर्मायामित्यादेरेकवचनस्यजात्यभिप्रायेण तेषांपयतेष्ठुतस्मात्त्रीण्यः कल्पसंभवति [illegible] नाशङ्कनीयमित्याह स्वावि
द्याकृतमिति स्वा[illegible]विद्याकृता त्रिविधा विद्याकृतमित्यर्थः बहुरूपकपेति अविद्यानानाजीवाश्रितत्वं च प्रथमपरिच्छेदे
निरूपितमस्माभिरिति नात्र निरूप्यते निरंजनत्वादिति दोषानाश्रयत्वादित्यर्थः ननु निर्गुणब्रह्मविद्याफलस्य
नाशोपासनाया [illegible] सगुणविद्याफलादविशेषापत्त्या सगुणनिर्गुणविद्ययोः फलतो भेदो नस्या
दित्याशङ्कानिराकरोति नचेत्यादिना यादृक्गुणकब्रह्मध्यानवानस्मिन्लोके भवति तादृशं ब्रह्म देहपाताने त
रं प्राप्नोतीति यथाक्रतुरितिश्रुत्यर्थः तमीश्वरं यथा यथोपनेप नगुणजातेन विशिष्टमुपासते तादृशमेव तत्प्राप्नु
स्वाविद्याकृतेतस्य निरंजनत्वात् किं तु बहुरूपविद्याकृतमेतत्सर्वमेतद्वो नच यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरु
षो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति यथा यथोपासत इत्यादिश्रुतिः सगुणोपासकानामपीश्वरसायुज्य
प्रवणान्नुक्तेः सगुणविद्याफलाविशेषापत्तिः सगुणोपासकानामविद्यास्तादाकाराभावान्नाविद्या
निवृत्तिर्नवातत्स्थलाहंकारादेर्विलयः आवरणनिवृत्तिर्नो विज्ञानं दस्यु रणे जगद्व्यापारवर्जं शेकर
णदृसन्निहितत्वाच्च

20

वेत्यर्थः सगुणोपासके शक्रत्वश्रुत्यमाप्नोति स्वाराज्यमिति श्रुतिवाक्यमादिशब्दार्थः अविशेषापत्तिरि
तितथाच सगुणोपासकानां ब्रह्मलोकं गतानां निर्गुणविद्या अपूर्णेत्यर्थः स्यादितिभावः फलभेदं दर्शयति
सगुणेत्यादिना जगदिति सकलजगत्सृष्टिसंहारकर्तृत्वलक्षणव्यापारव्यतिरिक्तं सभोगोपयुक्तभोग्यभो
गोपकरणमात्रसृष्टिसामर्थ्यरूपमैश्वर्यमुपासकानां भवतुमर्हतीति न तु सकलजगद्व्यापारस्तत्तु नित्यसिद्ध १०
स्य परमात्मन एव उक्तं तदाकाशः संभूत इत्यादिसृष्टिवाक्येषु परमात्मन एव शक्तत्वादुपासकानामसन्नि
हितत्वाच्च

ननु ततः सर्वमपि बिंबप्रतिबिंबभावापन्नस्य तस्य शुद्धचैतन्यरूपेणैवावस्थानमस्तु तथा सति निर्गुणविद्याफलस्तत्राया
सत्त्वे रैक्यरूपप्रतिपादकस्य न्तोपाध्यापत्तिसाधिकरणस्य सामञ्जस्योपपत्तिरित्यत आह यद्यपीति तदानीमपीति
एकदर्पणापनयकालेपीत्यर्थः एकस्मिन्निति एकस्मिन्प्रतिबिंबरूपे जीवे विद्योदये सति तेन विद्योदयेन तस्यावि
द्यारूपोपाधिलये सति तत्प्रतिबिंबस्य मुक्तस्य प्रतिबिंबजीवस्येत्यर्थः ननु मुक्तस्य निरुपाधिकत्वात्कथं तस्येश्वरत्वसंभ
वनीतिशंकते नचमुक्तस्येति परिहरति तदविद्येति तस्य मुक्तस्य विद्याभावपीत्यर्थः तत्राविद्यानानात्वव्यवहारे
णविद्याप्रतिबिंबापन्नजीवाः अन्तःकरणानि तन्नुतेषां कल्पनात्तदुपाधयः इति सूचितं तथा च मुक्तस्य विद्यैकमेवेश्व
र इति उपगमात् परमार्थतः एकरूपेण सदा स इति नत्र नतोपाधायोति नत्र नतोपाधायोतिमाधिकरणविरो
यथानेकेषु दर्पणेष्वेकस्य मुखस्य प्रतिबिंबे सत्येकदर्पणापनयेपि तत्प्रतिबिंबो बिंबभावेनावतिष्ठते न त
मुखमात्ररूपेण तदानीमपि दर्पणान्तरस्य सन्निधानरूपकस्य सत्त्वे बिंबत्वस्यानपायात् तथैकस्य ब्रह्म
चैतन्यस्यानेकेषूपाधिषु प्रत्यविंबे सत्येकस्मिन्प्रतिबिंबे विद्योदयेनेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिबिंबस्य बि
बभावेनावस्थानावश्यंभावात् नच मुक्तस्याविद्याभावात्सत्यकामादिगुणविशिष्ट सर्वेश्वरत्वानुपप
त्तिः तदविद्याऽभावेपि तदानीं बद्धपुरुषान्तरगाविद्यासत्त्वात् नहीश्वरस्येश्वरत्वं सत्यकामत्वादिगुणविशि
ष्ट इति भावः ननु जीवस्य संसारित्वे प्रयोजिकाविद्याकृतेन तथाईश्वरस्यापीश्वर्ये स्वोपाधिकृतमेव वाच्यं तथा च मुक्तस्य
स्वोपाध्यभावादैश्वर्यसंभवतीति शंकां निराकरोति नहीति तत्र किमीश्वरस्योपाधिरविद्या किं वा तद्गतिरिक्ता
मायान्त्यः अविद्यास्त्रबिंबस्तस्य चैतन्यस्य जीवाश्रिताविद्याभिरैश्वर्यसंभवेन तद्व्यतिरिक्तमायोपाधिकल्पना
वैयर्थ्यात् तत्र तत्तज्जीवगततत्तज्ज्ञानेन तत्तदविद्यानिवृत्तिनियमेन सर्वजीवमुक्त्यनन्तरमपि मायोपाधेः निवर्तका
भावेन तदापि मायावशेषप्रसंगान्मायाविद्यानामपि बिंबप्रतेश्वरत्वं वक्तुं स्वोपाधित्वेन तदीश्वरस्य तत्त्वविदेपपन्न
धान्यनममायोपाधानादिनिर्देशोपपन्नैश्वर्यं बंधमुक्तिव्यवस्थापादकं तस्मात्तु स्तोत्रमिदं मायाभिः पुरुरूपः ईयात्

सि॰ ले॰
च॰ टी॰
११

स्मर्त्तव्या अपि नत्वात तदा श्रीरामभक्तस्यापि लोकहितार्थं यानुष्ठितानां क्लेशानां संग्रहार्थं मा दिव्यदे भृगिति भृगुशापस्य स्वयं पतत्वाद्योगी
कारस्य च समत्वं तन्मनुष्यलोके प्रकाशयितुमित्यर्थः ; तत्प्रकाशनफलं चैतद्यो यर्थिनां विश्वरूपादिभ्यो नितिपीत्यादिनिरूपितं दाराश्र
यद्यपि भृगुशापादिकं च वाल्मीकीये उत्तररामायणे व्यक्तं तथाहि वसिष्ठसन्निधौ दशरथं प्रति दुर्वासाः शृणु राजन्पुरावृत्तं
रा देवासुरे युद्धे दैत्याः सुरैर्हन्यमानाः भृगुपत्नीं शरणं जग्मुस्ता: ; तया दत्ताभयास्तत्र निवसंत्यभयास्तदा तया परिगृही
तान्दृष्ट्वा क्रुद्धः सुरेश्वरः चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्याः शिरोऽहरत् ततस्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं भृगुकुलोद्वहः शशाप स
हसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुबलार्दनं सहसा विसृजेगदौ स्वरूपाणा पानभिमात्रवतमविचार्येत्यर्थः यस्मादवध्यां मे भार्यामवधीः
क्रोधमूर्छितः तस्मात्त्वं मानुषे लोके जनिष्यसि जनार्दन तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे बहुवार्षिकं एवं शापं भृगुदत्तं वि
ष्णुदेवस्य विप्रोत्र विष्णुः शक्तिमविन्दत स तदैव समाश्रितान्विष्णुः शापं दत्वा पश्चात्तच्छक्तिप्रतिहत
प्रायस्त्वात्मानं प्रतिपन्नः ; आश्रमं तेन तापस्य शापभीतिं प्रापवान् व्याधितस्तु शापं दत्वा विसर्जितात्मा स इत्यर्थः ; चिरकालमस
ह्यम्भृत्वा पापधनमसाध्नं दृष्ट्वा संवर्षपद्मनेत्रः पाचकश्च शक्तिभिः ; पतेनाच्चिरकालेन पापधनमसाध्नं भृगुर्दृष्ट्वा एवं सुविपितुम्
गणकृतामिमैः शक्तिभिः ; एतामिमां समितेन स्वरूपस्य पाचकः ; शापं च रुक्पयाप्य भृगोस्सकाशाद्विस्मापितवानित्यर्थः ; स च शापः
पुरस्तादेव मे भृगुरुवाच लब्धं मामोहि षष्ठीहेषणायाः स्तुतः ; विज्ञातानुक्तं तानं भृगुवाक्यात् सोऽडशुपरमर्षयः स्तवे
ब्रह्मेणैकाग्रः स्तूयमानमहद्विशो स्तुत्योरितिशुभमाभिस्तवपोत्यर्थः ; तमाराध्य एवं प्रत्युस्तोत्रं एवं च सद्वन्नारायणम
वप्रणयस्वनान्यथा नेत्वामानोपि तमित्यर्थः ; भृगुणाराधितो विष्णुरागतस्तत्र तेन भृगुस्तुतापराधमपि भृगुभक्तवात्सल्यात्
स्वरूपाश्रागताइत्यर्थः ; मा भैरगोत्तं तवाक्यं नाभविष्यद्धि सत्यं ते शुचं तेनभविष्यतीत्यर्थः अमोचयितापराधात्त्वामहं मेनगरं
हीतवान् प्रयोगेहं तवानित्यर्थः ; एवं यामासते देवं भृगुणैवं प्रत्यपीडितः ततोऽब्रवीद्देवदेवः प्रीतिमान्भक्तवत्सलः लोकानां
हितार्थाय प्रशापं तेया गृहीतवान् न च चाहितार्थायेतिकृपार्थः ; इत्युक्त्वा भृगुर्महातेजाः भृगुणा एवं जन्मानि हागतः सुच्च्च तेव
पश्यि वसतम रामरूपाभिधावत्वा ; विष्णुलोके भुमान्दैतिग्रहविष्णुः ब्रह्मणो विश्वसृगेव देवदेवत्वादिगतिपाटकरामायणं वच
नैरेव श्रीमहाविष्णोर्लोकहितार्थाय श्रीरामरूपेणावतीर्णस्य तस्य सित्वाद्दिश्रवणममिनयमात्रपरमितिभावः अन्यथा तितस्या
भिनयमात्रपरत्वानङ्गीकार इत्यर्थः ; तस्यैतिनारायणस्य जायतेऽशुतवैहिश्युत्तस्यवैयापनारायणस्थितस्मादिश्रुतिसहस्रेसि
द्धस्यापुरस्यैत्यर्थः ; एषतयोत्माततयाम्यन्तः एषसर्वेश्वरः ; ततस्समस्ताभ्यधिकस्वरूपतेसाधनः ; पारमार्थिततया ; परम
एवेमित्यादिश्रुतिषु नारायणस्य नित्यमुक्तत्वसर्वेश्वरत्वसमाधिकरहितत्वमुक्तमाप्यतादिश्रवणेन तद्विरोधप्रसंगादित्यर्थः ;

इत्यस्य सगुणोपासकानां न निरङ्कुशमैश्वर्यमित्याह भोगेति उपासकानां नित्यसिद्धेन परमेश्वरेण हिरण्यगर्भमात्रविषयभोगमात्रमे
ज्ञानतभोगमात्रे साम्यमस्य सत्तादित्यर्थः तथा च श्रुतिः तमाह आपो वै खलु मीयन्ते लोकोऽसावितितमुपासकस्य समीपमा
गतेत्याह हिरण्यगर्भः मयावै खल्वयमस्तेन लक्षणं भुज्यते तेन वाप्यसावपलक्ष्यते लोको भोग्य इति श्रुत्यर्थः संक
ल्पादेव तत्श्रुतेरिति सूत्रेणोनैषामैश्वर्यवत्सत्यसंकल्पत्वं च व्याप्यते कथं जगव्यापाराभाव इत्यत आह संकल्पमात्र
दिति यत्पकामपि आदि सूर्यकाममुपसंक्रामस्मात्संकल्पादेव समुत्तिष्ठन्तीति भोग्यादिपदार्थानामेव स्रष्टृत्वं संकल्पमात्रसिद्धत्व
प्रतिपादनात्तावन्मात्रविषयमेवोपासकानां सत्यसंकल्पत्वमिति सृष्ट्यनात्मपरोक्षतद्विरोध इति भावः निरस्तधवत्र्यमिति सर्वात्मने
त्यर्थः तत्सर्वमिति श्रुतिविषयानित्यादिके पूर्वोक्तसर्वमित्यर्थः परमेश्वरस्यैश्वर्यभावपरत्वाबाधकमाश्रयानिराकरोति तन्त्र
त्यादिना परमेश्वरस्येति श्रीमहाविष्णोरित्यर्थः श्रीरुक्मस्यापद्यवताराद्यादिशास्त्रार्थः तमसि वेति गात्मानं मानुषमन्ये रामदशर

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेत्यादि सूत्रोक्तन्यायेन तेषां परमेश्वरेण भोगमात्रसाम्येपि सकलमात्रान्तभोगो यद्युक्त दिव्यदेहेहि
पर्वनित्यादिरूपसाम्येपि सकलजगत्सृष्टि महादिस्थानं ऊलक्षणे निरवग्रहमैश्वर्यं संक्रामन्ति नैः सोधिवधश्री
रामावतारानां नासर्वेमिति महत्त्वापि पुष्पसमवायात्त न च परमेश्वरस्य रघुनाथावतारे तन्मस्मित्वइः खसमर्गादि
श्रवणात्तन्नाम्नीश्वरभावे पुनर्वधापत्तिः तस्याविश्वरूपामा यत्तादि स्वकृतमर्यादापरिपालनापकथाचित्वगु
णा पादि समत्वं इत्याद्यपि नटवदीश्वरस्य तदभिनयमात्रत्वात् अन्यथा तस्यानियन्तृत्वे निरवग्रहस्यात्वं समा
भ्यधिकरहित्यादि श्रुतिविरोधात्तस्मादाचरत्सर्वं श्रुतिः परमेश्वरभावो मन्त्रपातिकेवेश्वरभावेनक श्विद्दोषः

यात्मजमित्यादि श्रीरामवाक्ये रेव सीकार्यविसृष्टवल्लक्ष्मीक इत्यादि विषये ज्ञानावगमात् राज्यनाशावनवासः सीताम
शो द्विजोहत ईदृशी मम लक्ष्मीर्निर्दहेदपि पावकं नमद्विधोऽद्रष्टृ ते कर्मकारीत्यादिभिः श्रीरामवाक्यैरेवाप्यतद्वेदनप्रती
ते इत्यर्थः सुग्रीव शरणं गत इत्यादिवाक्याव गतेदेत्यादि कर्मादिपदार्थः कस्यकोवृद्धिभिनयमात्रं परत्वादिति संबन्धः त
स्यापमानमस्तीत्यादि श्रवणमित्यर्थः कथं वादितस्यसेवाद्योपेत्यर्थः विश्वरूपामात्यादिरूपा यास्वेन परमेश्वरेण कृतामर्या
यादाः स्वव्यवस्थापनत्यरिपालनामित्यर्थः सर्वेतस्यापि श्रीरामस्य महादेवब्रह्मादीन्द्रादिदेवानां सन्निधौ आत्मानं मानुषमन्ये
त्यादि वचनेन देवानां सन्निधौ मनुष्याणां विनयप्रवर्तकं तेषु नेत्रप्रलम्भ कर्तव्यतथा सति मनुष्यस्यानर्थाभवेदिति परमेश्व
रकृतो मर्यादा साक्षी श्रीरामेण परिपालिता एवमन्यागोपि मनुष्याणां हितार्थाय गृहीताः च्यवनप्रदायादिलक्षणमर्यादाः

छा· ले·
च· टी·
२२

ष्टकयुक्तमात्मानमुपदेश्यमुपलिप्सुर्जीवस्योपदेशादिति हेतुः । गुणाष्टकयुक्तमात्मानमुपदेष्टव्यत्वेनोपक्रम्य प्रजापतिना जीवमुपादिष्ट इति कथमवगम्यते इत्यत आह । य एषोऽक्षिणि पुरुष इत्यादिना प्रजापतिनाद्यपर्यायचतुष्टये नात्मा इन्द्रं प्रत्युपदिष्टस्त त्र प्रथमपर्यायवाक्ये य एषोऽक्षिणि पुरुषो जीवः । अत्र ग्रहणमेवं द्वैयाफलत्वेनोच्यते तदिन्द्रियाणां पलक्षणं किं याक्षुं वैत्यस्तत्त्वम् : पुरुषो दृश्यते दृष्टाद्यफलविधिक्रियाकर्तृत्वेनानुमीयते एष पुरुषो वाक्यादेष आत्मेति नाभिवैरोचनो प्रति प्रजा पते रूपदेश्य शरीरेऽज्ञातिग्रहणेन जाग्रदवस्थावान् जीवस्तु हि विवक्षित इति श्रीपतेरवस्थानेऽर्थिर्द्वितीयपर्यायादिति महा प्रथमपर्यायवाक्यस्य तात्पर्यमाह जाग्रदवस्थापन्नमिति । दृष्टत्वेनेति दृष्टिपेः रूपादि दृष्टत्वेनेत्यर्थः । अक्षिसन्नि

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति जाग्रदवस्थायां दृष्टत्वेनाक्षिसन्निहितस्य । य एष स्वप्ने मही
यमानश्चरत्येष आत्मेति स्वप्नावस्थापन्नस्य । तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आ
त्मेति सुषुप्त्यवस्थापन्नस्य

22

हितस्य स्वप्नावस्थापन्नस्य सुषुप्त्यवस्थापन्नस्यावस्थात्रयोपेतोऽस्य च जीवस्योपदेशादिति सम्बन्धः । द्वितीयपर्यायवाक्यमुदाहरति य एष स्वप्न इति । महीयमानो वनितादिभिः पूज्यमान इत्यर्थः । चरति विषयान्वासनामयाननुभवतीत्यर्थः । एषः दृष्टत्वेन तथा दृष्ट आत्मेत्यर्थः । तृतीयपर्यायवाक्यमुदाहरति तद्यत्रैतदिति । यत्र यस्मिन् काले एतत् एष जीवः सुप्तः स्वापं प्राप्तः समस्तः सम्यग्विलीनकरणग्रामः सम्प्रसन्नः स्वप्नं नैवानुभववान् स्वप्नमपि न विजानाति एष एव तथा दृष्ट आत्मेत्यर्थः । २२

ननु बाधकाभावेपि साधकमानं विना कथमीश्वरभावापत्तिर्मुक्तस्य सिध्यतीत्याशंक्य तत्र मानमाह अयमेवेति
अस्मिन् ब्रह्मणः परमात्मनो ऽपलब्धिस्थाने ऽस्मिन् ब्रह्मपुरे शरीरे यदिदं दहरमल्पं पुंडरीकमस्ति वेश्माकारमस्मिन् पुंडरीके
न दहरश्चाकाशाय : अत तस्मिन्नन्तराकाशो वा जीवो वा परमेश्वरो वेति संशये वृद्धिबलात् अन्तराकाशशब्देन कः एवं पतः
आकाशविशेषणत्वदहरत्वलिंगादल्पोपाधिपरिच्छिन्नो जीवश्चेति द्वितीयः एवं पक्षद्वयनिषेधपूर्वकं सिद्धांतवदंते
त्याचष्टे नन्तराकाशशब्दादिना वाक्यशेषमेवखेदुपष्टम्भ इति उभे इति अस्मिन् एवम् नेहराकाशे समाहिते इति
नेत्ययमाकाशः अन्तराकाशः पतच्छब्दोपाद्दहराकाशेन निर्दिष्टः ज्ञेयस्तामभवत्पाशाननवदहिनः पिपासारहितास्या

अयमेव पक्षः श्रुतिः स्वभाष्यानुगुणः तथा हि समन्वयाध्याये नाव्दहर उत्तरेभ्य इत्यधिकरणे अथ
यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टो दहराकाशो नान्तरा
काशो नापि जीवः किंतु परमेश्वरः उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अंतरेव समाहिते यावा
न्वा अयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आकाश एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपि
पासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादिना प्रतिपाद्यमाने द्यावापृथिव्याद्याधारत्वलक्षणगुणेभ्यो हेतुभ्य
इति निर्णीय उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्विति सूत्रे ज्ञानेन दहरविद्यानंतरमिंद्रप्रजापतिसंवादे य आत्माप
हतपाप्मा इत्यादिना ऽपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकयुक्तमात्मानमुपदिश्य समुपादिष्ट

त्वन्तराकाशे ऽन्तराकाशोपमितत्वसत्यकामत्वादिगुणगणो न संभवतीति तन्निरासः परिच्छिन्नजीवे आकाशोपमित
त्वद्यावापृथिव्यादिजगदाधारत्वापहतपाप्मत्वादिगुणगणो न संभवतीति द्वितीयनिरासः परिच्छिन्नजीवे आकाशोप त्रि
उक्तहेतुना परमेश्वरे संभवादाकाशशब्दस्य तत्र निरूढत्वाच्च अयं दहराकाशः न स्याद् दहरहेतुना स्वाभाविकः किंतु पासनार्थ
कल्पितमणिमयत्वादिवदिति निर्णीयस्य ज्ञानेन जीवस्यापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमस्तीति तद्गुणाष्टकनिर्णायकं
न भवतीत्याशंक्य समाधानः सूत्रकारो मुक्तस्येश्वरभावापत्तिमाहेति संबंधः जीवेपि गुणाष्टकमस्तीत्यत्र गुणा

सि॰ले॰
च॰टी॰
१३

नैतत्पदेन प्रथमपर्यायनिर्दिष्टं पुरुषमाक्षिप्य तस्यात्मत्वब्रह्मत्वजीवरूपत्वोपदेशात् प्रथमपर्याय एवाक्षिणि निर्दिष्टस्य पुरुष
स्यास्तन्नामयत्वश्रुतसंकीर्तनाद्धि न च घटते विवेतत्संभवति न च जीवस्यापि तत्संभवतीति वाच्यं जाग्रदाद्यवस्थास्व
तन्त्वादेरसंभवेऽप्यवस्थात्रयोपाधिगतस्य तस्य प्रजापतिवाक्यप्रामाण्यात्तत्संभवादित्येवं प्रत्याख्येय ; एवमुत्तरत्रापीति सो
प्रणाकाभावात् व्याख्यानाविर्भूतस्वरूपत्वेन सिद्धान्तभागं व्याचष्टे नत्रेति चतुर्थेति पर्यायस्याध्याहृत्यार्थः ; सकलेतितत्त्वसा
न्नाकारेण विद्यानिवृत्तौ सत्यां तत्तन्मूलकसकलबन्धविनिर्मुक्तया ब्रह्माविर्भूतस्वरूपतामयत्वरूपलक्षणं स्वरूपमस्यताविर्भू
तस्वरूपो जीव ; प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ; ननु चतुर्थपर्याये पूर्वपर्यायेष्विव संसार्यमेवकृतेनाननिरूप्यते तत्पर्याये
पि प्रागुक्तरीत्या समनुप्रयातेति शरीरावधिकोऽक्रान्तत्वस्याविशेषविशिष्टस्य संसारिण एव प्रसक्तेरित्याशङ्का सोऽत्राबुधा
ग्रन्थकृत्स्वरूपव्याख्यानेन परिहरति नवेति नेत्रेति संसारिणेत्यर्थः ; तथा च चतुर्थपर्यायेऽपि संसारिण एव निरूपणे

13

पर्यायस्य ब्रह्मविषयत्वमिति वाद्यानवकाशात्तत्पाशंक्य तत्र चतुर्थपर्याये निरूप्यमाणः सकलबन्धविमुक्तत्वे
नाविर्भूतस्वरूपो जीवः प्रतिपाद्यः ; न तु संसारिकावस्थाभेदकलुषित ; तत्र सत्यसंकल्पत्वादिगुणबाधात्

इत्येषोऽस्यापहतपाप्मत्वादिगुणकस्य प्रजापतिना स्वनुपदिष्टत्वात् प्रजापतिवाक्ये इति वचनमेव न स्यादतः ; चतुर्थ
पर्याये गुणाष्टकयोगमुक्तजीवविषयमेवेत्यर्थः ; न तु पूर्वपर्यायेष्वात्मा सगुणविद्यया ब्रह्मलोकगतस्यापहतपाप्म
त्वादिगुणाष्टकसम्भवादात्मनि कमुक्तविषयत्वे चतुर्थपर्यायस्य न वक्तव्यं तथा च संसारिविषयत्वमेवास्यापि पर्यायस्ये
ति वाच्यं सगुणविद्याफलस्यैतस्याप्यतस्याविद्यानिवृत्त्याद्यभावेन निरंकुशापहतपाप्मत्वादेरसंभवात् प्रजापतिवाक्य
स्य निर्गुणब्रह्मपरत्वस्य समन्वयाध्याय एवसम्प्रपञ्चनिरूपितत्वाच्चन तद्विदुत्क्रान्त्यादिसंभव इति भावः ; तथा चोक्तता
त्पर्यानुरोधेन चतुर्थपर्यायस्यायमर्थः ; शरीरात्समुत्थानेशरीरत्रयविलक्षणं त्वं पदलक्ष्यस्य निर्णयः ; परं ज्योतिर्ब्र १३
ह्मतदुपसंपत्तिर्लक्षणाकारस्तत्फलमुक्ति ; स्वस्वरूपाविर्भाव ; स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिः स च मुक्तः उत्तमपुरु
षः परमात्मैवेति

चतुर्थपर्यायवाक्यमुदाहरति एष संप्रसाद इति सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीवः सुषुप्त्यामिति संप्रसादः शब्दः सुषुप्तस्थान
वाचकस्सन् सुषुप्त्यवस्थोपलक्षितं जीवमुपलक्षयति शरीरात् समुत्थाय परमात्मानमुपसंपद्य इत्यस्मादिति द्वितीयपर्यायोप
लक्षितं देवयानमार्गप्राप्यं स्वेन स्वकीयेनोपासनाफलभूतेन स्वरूपविशिष्टेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ब्रह्मलोके गतउ
पासकस्स उत्तमः पुरुषः अपहतपाप्मत्वादिगुणक इति एवं पूर्वोक्तचतुर्थपर्यायवाक्यार्थो द्रष्टव्यः
ननु प्रजापतिवाक्ये पर्यायचतुष्टयस्य जाग्रदाद्यवस्थापन्नजीवविषयकत्वमस्तु पञ्चमपर्याये जाग्रदवस्थावा
चिपदाभावेन तस्य जाग्रज्जीवविषयकत्वमस्तु तथा च प्रथमपर्याये इन्द्रविरोचनाभ्यां पृष्टोऽपहतपाप्मत्वा
दिगुणक आत्मैव निर्दिष्टः स च ब्रह्मैवेति प्रजापतिवाक्येऽपि ब्रह्मण एव गुणाष्टकमुपादिष्टं न जीवस्येति चोद्य

एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इत्यव
स्थात्रयोत्तीर्णस्य च जीवस्योपदेशाज्जीवेऽप्यपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमिति न दहराकाशस्य प
रमात्मत्वनिर्णायकं एष एव स्वप्न इत्यादिपर्यायेषु एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति श्रवणे
न स्वप्नसुषुप्त्यादिजीवलिङ्गानां द्वितीयादिपर्यायाणामेव जीवविषयत्वं प्रथम

स्यानवकाशमित्याह एष स्वप्न इत्यादिपर्यायेष्विति स्फुटेति स्फुटानि स्वप्नस्थापशरीरात्समुत्थानरूपाणि
जीवलिङ्गानि येषु तेषामेव जीवविषयत्वं तेषां ब्रह्मविषयकत्वे वाक्यानवकाशः न तु प्रथमपर्यायस्य स्फुटजीवलि
गस्य ब्रह्मविषयकत्वमिति न्यायेऽप्यनवकाशमिति भ्रमेणानुकर्तव्यमित्यत्र हेतुमाह एतं पर्यायमिति द्वितीयपर्या
यप्रारम्भे एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति श्रवणेन प्रथमपर्यायस्य ब्रह्मण्येव प्रामाण्यं भवतीत्यर्थः एतदुक्तं भ
वति द्वितीयादिपर्यायत्रयस्य जीवविषयत्वे तावत् एवं तु प्रथमपर्यायस्यापि जीवविषयत्वं वक्तव्यं प्रथमपर्या
यनिर्दिष्टस्यैव एतं त्वेवेति सर्वनाम्ना परामृष्टत्वात् तदर्थभेदे तद्योगादिति एतेन प्रथमपर्यायस्य च तल्लि
ङ्गलकस्य प्रतिविशेषविषयत्वमवतस्मात् ब्रह्मण्येव प्रमाणत्वसंभवादिति चोद्यमपि निरस्तं द्वितीयपर्याये गते।

सि. ले.
व. टी.
२५

तदभाव इति मुक्तस्येश्वरभावापत्त्यभावे बद्धजीववत् मुक्तजीवेपि निरस्तोपाधिके सत्यसंकल्पत्वादिगुणयोगात् गु
णाष्टकयुक्तस्यात्मनो निरूपणं प्रजापतिवाक्ये न स्यात् अतो मुक्तजीवस्य गुणाष्टकयुक्तत्वमीश्वरभावापत्तौ वेति सूत्र
कारस्य तात्पर्यं निष्प्रपञ्चे इत्यर्थः । ननु जीवेश्वरयोर्वस्तुत एव भिन्नत्वात् मुक्तस्येश्वरभावापत्त्या गुणाष्टकयोगः
किं तु स्वत एवेत्याशंकां निराकरोति स्वरूपज्ञानस्येति उपक्रमे श्रुतस्येत्यर्थः । श्रुतेति गुणाष्टकस्य जीवसाधारण
त्वेनेश्वरासाधारणत्वाभावान्नेश्वरलिंगत्वं गुणाष्टकस्येति यावत् अकाण्डत्वादिति भागेन ... नात्स्याः प्रकाशः

24 तदभावे मुक्तेपि सत्यसंकल्पत्वाद्ययोगात् स्वरूपज्ञानस्य गुणाष्टकस्येश्वरादन्यत्रापि संभावे कृतशंकापर
हाराल्लाभाच्च तस्मिन् सूत्रे तस्मादविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवरूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वरागद्वेषक
लुषितमनेकानर्थयोगितद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं रूपं विद्यया प्रतिप
द्यत इति भाष्यकारोपि ग्रन्तिस्पष्टं मुक्तस्य सगुणेश्वरभावापत्तिमाह

गुणाष्टकयुक्तस्य मुक्तस्य वस्तुगत्या ईश्वराद्भिन्नत्वपक्षे परिहारो न लभ्यते तथा च सूत्रविरोधान्मुक्तस्येश्वरा
त् भेदेनावस्थानमिति भावः । तस्मिन्निति उत्तराध्येदाविर्भूतस्वरूपस्मिन्नित्यर्थः । तस्मादिति जीवब्र २५
ह्माभेदस्य वास्तवत्वादित्यर्थः । तस्मादित्यनेनोत्तरेष्वदितिपदमध्याहृतं वो विद्यायाः तद्विलयनेनाविद्यकसंसारनि
त्य वृत्तिद्वारा संसारविलक्षणं रूपं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ।

ननु चतुर्थपर्यायस्यैव हष्टगुणाष्टकयुक्तात्मनिरूपणपरत्वे पूर्वपर्यायाणाम् अवस्थात्रयोपन्यासरूपाणां वैयर्थ्यं स्या
दिति नेत्याह अवस्थात्रयोपन्यासस्येति जाग्रदवस्थायामंधत्वविनाशित्वादिदोषाभिधानेन स्वप्नावस्थायां रोद
नादिदोषाभिधानेन सुषुप्त्यवस्थायां स्वपरज्ञानाभावविनष्टप्रायत्वादिदोषाभिधानेन चावस्थात्रयकलुषितस्य
जीवरूपस्य लोकसिद्धस्य हेयत्वज्ञापनद्वारा तज्जिहासाधिकारिणो वास्तववस्तुस्वरूपनिरूपणार्थं चतुर्थप
र्यायप्रवृत्तिरित्यवगमात् पूर्वपर्यायाणां चतुर्थपर्यायशेषत्वे प्रतीयते अतो न तेषां वैयर्थ्यमित्यर्थः समाद

अवस्थात्रयोपन्यासस्य तत्तदवस्थादोषाभिधानेन चतुर्थपर्यायोपदेशशेषत्वप्रतिपत्तेरिति समाधा
नः सूत्रकारस्य चतुर्थपर्यायप्रतिपाद्यस्य मुक्तस्यैश्वरभावापत्तिं स्पष्टमाह

धान इति अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टके दहराकाशस्येश्वरत्वनिर्णायके न भवति प्रजापतिवाक्याज्जीवेपि
गुणाष्टकसत्वेन तस्याव्यभिचारित्वादित्याशंक्य प्रजापतिवाक्ये मुक्तजीव एव गुणाष्टकयुक्तः प्रतिपाद्यते
न तु बद्धजीवस्तेन गुणाष्टकस्य परमेश्वरादन्यत्र सत्वेपि न तस्यान्यत्राविसत्वेन व्यभिचारितया निर्णायकत्व
न स्यादिति समाधानं इत्यर्थः ननु तत्र सत्यसंकल्पत्वादिगुणबाधादिति पूर्ववैशयेन चतुर्थपर्याये गुणाष्टक
स्म युक्तो मुक्तजीवः प्रतिपाद्यत इति सूत्रकाराशयं वर्णितं तेनावगता मुक्तस्यैश्वरभावापत्तिः अयं सूत्रकारेणोक्तं तत्राह

सि. ले.
च. टी.
२५

उत्कृष्टे लोके नेतुमिच्छतीति यावत् कर्मकर्त्ता जीवः उपकार्यः कर्मकारयिता ईश्वरः उपकारकः तयोश्चान्यत्र गतोपका
र्योपकारकभावत्वात् सामान्यतः कश्चित्संबंधोवगतः संबंधं विना लोके तद्भावादर्शनात् स च संबंधः क इति विशे
षाकांक्षायां तयोरंशांशिभावसंबंध इति निरूपणार्थं तेनेत्यर्थः जीव ईश्वरस्यांशः कुतः नानात्वस्य भेदस्योपदेशा
दिति सूत्रभागार्थः भाष्यपद्धति जीवस्येत्यादिना ईश्वरस्यांशाभ्युपगमे सकलजीवगतदुःखभाक्त्वे को दोष
स्तत्राह ततश्चेति तत्पदमीश्वरपरं तत ईश्वरप्राप्तेः सकाशात् संबन्धावस्थित संसारिणीकरणमेव वरमीश्वरजीवधाई

जीवेश्वरयोरंशांशिभावरूपसंबंधनिरूपणार्थं तेनावतारितेऽस्मिन्नंशे नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे जीवस्येश्व
रांशत्वाभ्युपगमे तद्दोषेण संसारदुःखभोगेनेश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात् यथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमां
शगतेन दुःखेनांशिनो देवदत्तस्यापि दुःखित्वं तद्वत्तस्मात्प्राप्तानां महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात् अतोऽव
रएव जीवस्यासंसारएवास्त्विति सम्यग्ज्ञानानर्थक्यप्रसंगइति शंकां ग्रंथेन भामत्यादिषु स्पष्टीकृ
ते बिंबप्रतिबिंबभावकृतासंकरमुपादाय समाहितेन भाष्यकारेणेश्वरस्येश्वरभावापत्तिः स्पष्टं च कार

श्वरप्राप्त्युपाये सम्यग्ज्ञाने कोपि न प्रवर्तेत ततश्च ज्ञानशास्त्रमप्रमाणं स्यादित्यर्थः अस्याः शंकायाः परि
हारग्रंथरूपयोः सूत्रभाष्ययोरभिप्रेतो जीवपरमेश्वरयोरंशांशिनोः परस्परधर्मासंकरो भामत्यादिग्रं
थेषु स्पष्टीकृतः कथं जीवात्मा वह्निविस्फुलिंगवत् प्रतिबिंबभूताः ईश्वरांशत्वेन सूत्रभाष्येषु विवक्षिताः नन्विह
स्तपादादिवदवयवत्वासत्त्वात् प्रतिबिंबस्य तेश्वरांशित्वेनोपवर्णितो न तवयवी बिंबप्रतिबिंबयोश्च लोके धर्मा
संकरः कथं प्रसिद्धमतो न जीवगतानोंदुः २५

25

नन्वत्र मुक्तस्येश्वरभावापत्तौ किं उत्तराच्चेदिति सूत्रभागस्य शंकापरिहारालाभप्रसंगो नियामकत्वेनाभिमतः किं वा प्रजा
पतिवाक्यमेव मुक्तस्येश्वरभावापत्तौ नियामकत्वेनाभिमतं नाद्यः मुक्तस्य विवक्षितेश्वरभावापत्तिं विना केवलचिन्मात्र
रूपेणैवाविर्भावस्यानभ्युपगमेपि गुणाष्टकस्य विवक्षितेश्वरादन्यत्राभावेन तस्य तदसाधारणस्य दहराकाशेश्वरत्वनिर्ण
यिकत्वसम्भवात् द्वितीयः निर्गुणविद्याप्रकरणरूपप्रजापतिवाक्ये गुणानामविवक्षितत्वेन मुक्तजीवेपि गुणाष्टकवै
शिष्ट्यस्याप्रतिपाद्यत्वात् ज्ञेयब्रह्मप्रकरणे गुणवैशिष्ट्यस्याप्रतिपाद्यत्वमानेदमप्यधिकरणारंभभाष्यस्य सूक्ष्ममभिहि
तं भाष्यं एकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबंधं निरस्तोपाधिसंबंधं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यत इति अत्र
भाष्ये वेदान्तेषु निरस्तोपाधिसंबंधं ब्रह्म ज्ञेयत्वेनोपदिश्यत इत्युक्त्या ज्ञेयब्रह्मप्रकरणेषु गुणवैशिष्ट्यस्याप्रतिपाद्य
त्वस्य स्पष्टप्रतीयते अत एव सिद्धान्ते ज्ञेयब्रह्मपराणां वेदान्तानां संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वरूपमखण्डार्थत्वमिष्यते तत

अविरोधाध्यायेपि एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष एवासाधु कर्म कार
यति तं यमधो निनीषत इत्यादिश्रुतेस्तत्कर्मकारयितृत्वेन चोपकार्योपकारकभावेन चावगतयो
स्मात् प्रजापतिवाक्योपक्रमे श्रुते सत्यसंकल्पत्वादिके दहराद्युपक्रमब्रह्माध्यायादिगतसर्वेश्वरत्वादिगुणजातवत्
ज्ञेयब्रह्मप्रशंसापरमुपलक्षणमात्रं वा न तु दहरविद्यागतगुणाष्टकवत् प्रतिपाद्यं तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगु
णके पारमेश्वररूपं विधेयं प्रतिपाद्यत इति भाष्यमपि गुणाष्टकोपलक्षितं ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति योजनीयं मतेन मुक्त
स्येश्वरभावापत्तौ नोदाहृतश्रुतिसूत्रभाष्याणि प्रमाणं भवितुमर्हन्तीत्यस्वरसादाह अविरोधाध्यायेपीति वे
दान्तसमन्वयस्य प्रथमाध्याये निरूपितस्य मानान्तरविरोधसमाधानप्रतिपादके द्वितीयाध्यायेपीत्यर्थः अवि
रोधाध्यायेपि समाहितेन शंकाग्रन्थेन भाष्यकारेण मुक्तस्येश्वरभावापत्तिस्पष्टीचकारे च संबंधः उन्निनीषते

सि॰ ले॰
च॰ टी॰
१५

घटत्वमनेनेति श्रूयतेऽत्र नेनैवाभिप्रायेण भामत्यादिषु टीकाकृता विंवश्चलिविंशभावकृतासेकरमुपादायसमाहितेनेत्युक्तमिति
एवमुक्तस्य ततः परिहारभाष्यपर्यालोचनानुपपादितोऽयमप्रकारोऽपि मुक्तस्येश्वरभावापत्तावनन्यथासिद्धहेतुर्भवति परिहारभा
ष्यादेः प्रथमप्रकारमवलंब्य मुक्तानामीश्वरभावापत्तिर्नास्तीति तेषां श्रुतिषु चिन्मात्ररूपेणावस्थानाभ्युपगमात्तेनानेकधा
नर्थक्यप्रसंग इति वास्तवपरिहारे कथितेऽपि ज्ञानानर्थक्याशंकापरिहारोऽपि ईश्वरस्य सकलजीवदुःखेन दुःखित्वप्रसंगः
परिहृतो न भवतीति तत्प्रसंगपक्षे ज्ञानाप्रवृत्तिशंकास्त्रतामित्यालोच्य प्रथमप्रकारं विहाय द्वितीयप्रकारमव
लंब्य महता प्रयत्नेन परमेश्वरस्य दुःखित्वप्रसंगः परिहृतो भाष्यादौ अत्र तु वक्तुं शक्यं नात्र परिहारभाष्यादिषु परमेश्वरस्य दुः
खित्वप्रसंगपरिहारानन्तरं तथा च मुक्तानामीश्वरभावापत्तिर्नोपपद्यते इति प्रतिपादितानुपपत्तिप्रमाणाभावोपसंहारादर्शनाच्च
किं च छान्दोग्ये स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः शतं च दश चैकं
च सहस्राणि च विंशतिरिति वाक्येन परब्रह्मविदोऽनेकशरीरपरिग्रहादिरूपमैश्वर्यं प्रतिपादितं तेन मुक्तस्येश्वरभावापत्तिरेव
देवपरमत्युक्तस्यैव संभवति तथा च स एकधा भवतीत्यादिवचनेन निर्गुणविद्याफलसमर्पकत्वं भवति किं तु सगुणोपासना
फलसमर्पकत्वं निर्गुणविद्याफलप्रशंसार्थो निर्गुणविद्याप्रकरणे पठ्यत इति भाष्यादिग्रन्थहृदयो विरुध्येत तथा च सगु
णविद्याफलविचारप्रस्तावे भाष्ये यद्यपि निर्गुणोपास्यविद्यायामनेकधाभावाविकल्पः पठ्यते तथापि विद्यमानमेव
हि सगुणावस्थायामैश्वर्यमस्मिन् विद्यास्तुतये संकीर्त्यत इति यदुक्तं स्येश्वरभावापत्तिः सूत्रभाष्यकारयोरभिप्रेतास्यात्तदा स ए
कधा भवतीति वचनस्य निर्गुणविद्याफलसमर्पकत्वेन प्रकरणे समवेतार्थस्य सगुणविद्याफलसमर्पकत्वाद्योगात्तेनैतद्व
चनस्य तत्फलसमर्पकत्वमाश्रित्य सूत्रभाष्ययोः प्रवृत्तौ भावं जैमिनिर्विकल्पामननादित्यादि विचारणे निरालंबनमेव
स्यात् ब्रह्मलोकं गतस्य सगुणोपासकस्य स्थूलशरीरसद्भावं जैमिनिराचार्यो मन्यते स एकधा भवतीत्यादिनानेकधा १५
भावरूपविकल्पश्रवणात् स्थूलशरीरभेदं विनाएकस्योपासकस्यानेकधाभावासंभवादिति सूत्रार्थः ॥ ॥

16

त्वेनामीश्वरे प्रसक्तिरिति स्पष्टीचकारेति नत्वमुक्तस्येश्वरभावापत्तिर्न सिद्धान्तसंमता तथाहि यावत्सर्वमुक्तेश्वरभावा
पत्तिर्मुक्तस्येति स्वीकारे हि चरमस्य मुच्यमानस्य नित्यविशेषचिन्मात्रस्वरूपेणैवावस्थानलक्षणमुक्तिस्तन्न: शास्त्रमुच्यमाना
नो तत्स्वतत्त्विन्मात्ररूपेणवस्थितानामीश्वरभावापत्त्यानिरस्ते हैश्वर्यप्राप्तिरूपामुक्तिरिति परमुक्तौ वहूनामैश्वर्यप्र
प्तिरेकस्य तन्त्रास्तीत्येकैवैवशाप्य वहूनामैश्वर्यप्राप्तावपि क्रमेणमुच्यमानानां चिराचिरकालैश्वर्यलक्षणमपर
तारतम्यं तेषामेवं किं चित्कालमैश्वर्यं पश्चात्तदभाव इत्यादिरूपतारतम्यं कल्पितेस्यात्तत्रतृतीयाध्याये यातिमाधिके
धिकरणविरुद्धं तत्र हि सगुणविद्याफलभूतायामवान्तरमुक्तावेव तारतम्यं न तु परममुक्तावितिव्यवस्थापिते न
च तदधिकरणस्य परममुक्तौ वस्तुतस्तारतम्यं नास्तीति प्रतिपादने तात्पर्यं तथा च काल्पनिकतारतम्यस्थापितदधि
करणविरोधः परिवार्यः सिद्धान्ते सगुणविद्याफलभूतायामवान्तरमुक्तावपि वास्तवतारतम्यस्याभावेन सगुणमुक्ता
वेव तारतम्यं निर्गुणविद्याफलभूतायां परममुक्तावितिव्यवस्थापनपरस्य भाष्यादेर्निर्गलत्वं न तापत्ते: एतेन मु
क्तस्येश्वरभावापत्तिर्न सिद्धान्तसम्मतापत्रं स्थिते शङ्कते किं शाङ्करभाष्यपर्यालोचने ईश्वरभावापत्तिर्भाष्यकाराभिमते क
ल्पितं किं वा परिहारभाष्याभिप्रायपर्यालोचनया तथा कल्प्यते नाद्यः शङ्ककेन सिद्धान्ताभिमतामीश्वरभावापत्तिमापाद्य बाधके
रनोपपत्तेः नहि सर्वत्र सिद्धान्ताभिमतमेवार्थमवलम्ब्य पूर्वपक्षेण सिद्धान्तिनं प्रत्यनिष्टमापादयतीति नियमो दृश्यते द्वितीय
कल्पस्य हीत्यमुक्तिस्थितेरीश्वरभावप्राप्तानां महत्तरत्वस्यापत्तेरिति शङ्कायाः द्वेधा परिहारस्संभवति ईश्वरस्य सकलजीव
तुः स्वेशं तेपि न मुक्तानां महत्तरत्वं प्राप्नुः तेषां शुद्धचिन्मात्ररूपेणैवावस्थानाभ्युपगमेनेश्वरभावापत्तेरनभ्युप
गमादित्येकः प्रकारः ईश्वरस्य तु स्वाभावे समर्थिते सति तत्प्राप्तानां मुक्तानां तु महत्त्वमादितिशङ्कायां परिहृता भवन्ती
त्यापादनविषयोपि तिविषमावश्यकतमे तदधीनधर्मव्यवस्थासमर्थने द्वितीयप्रकारस्तत्र परिहारभाष्ये मन्त्रादिनिबन्ध
नेषु प्रथमप्रकारं विहाय द्वितीयप्रकारस्यैवावलम्बनात् शङ्काग्रन्थोक्तां मुक्तानामीश्वरभावापत्तिर्भाष्यकारा

सि. ले.
व. टी.
१८

भूतेश्वरस्याभिधानादीश्वरसाक्षात्कारपर्यन्तात् तिरोधायकनिवृत्तावभिव्यज्यत ईश्वरध्यानादभिव्यक्तो हि तमाह ततइति हि यस्मात्कारणात् तत ईश्वरात् ज्ञानात् बन्धो मुक्तो जीवस्य तत एव ज्ञानात् बन्धविपर्यय ऐश्वर्याविर्भावः इति सूत्रार्थः। सत्यपीत्यत्र हेतुरीश्वराभिन्नत्वादिति जन्तोर्जीवस्य सत्यसंकल्पत्वादिलक्षणैश्वर्याविर्भावार्थं यतमानस्य श्रवणमननात्मकविचारप्रवृत्तिमतः क्रमेण परमेश्वरमभेदेन ध्यायतः कस्यचिद् देवप्रतिबन्धराहित्यस्य श्रवणमननध्यानानुष्ठानजनितादीश्वरप्रसादात् संसिद्धस्याप्रतिबन्धपरमेश्वरसाक्षात्कारवतः इत्यर्थः। तिमिरेण रोगविशेषेण तिरस्कृ

27

स्वैरेण जीवस्येश्वराभिन्नत्वात् सत्यपि सत्यसंकल्पत्वादिकमविद्यादोषात् तिरोहितमिति तत स्वप्रयत्नेनैव तत् संभवतीति च। दृष्टान्तकारस्तत्त्वं न तिरोहितं सत्यपरमभिध्यायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतेव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादीश्वरप्रसादात् संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनामिति तत्सूत्राभिप्रायं वर्णयन् भाष्यकारस्य मतमपि स्वग्रन्थस्याध्यायोपायोगि सत्यसंकल्पत्वाद्यभिव्यक्त्यङ्गीकारेण परमेश्वरभावापत्तिमुरीचकार

तादृगस्य दृक्शक्तिर्यथा औषधवीर्यादाविर्भवति तथेत्यर्थः। न स्वभावत एवेति यथोक्तसाधनसंपत्तिं विनेत्यर्थः। १८
अभिव्यक्त्यङ्गीकारेणेति ईश्वरभावापत्तिं विना मुक्तस्य सत्यसंकल्पत्वाद्यभिव्यक्तिर्न संभवतीत्यर्थः।

तस्मादुदाह तयोः कार्यभाष्ये श्रुत्यस्य तत्परिहारभाष्यादि श्रेयस्य च मुक्तानामीश्वरभावापन्नाव नान्यथा सिद्धप्रमाणत्वाभा
वादुदाह नानेकाधिकरणतज्ञाष्याभिमतेतिकल्पितं न शक्यत इति स्वरसादाह साधनाध्यायेपीति ब्रह्मविद्या
साधनवैराग्यादिप्रतिपादकत्वेन तृतीयाध्यायेपीत्यर्थः साधनाध्यायेपि सूत्रकारस्य सूत्राभिप्रायवर्णनं यत्भाष्यका
रस्य मुक्तस्य परमेश्वरभावापत्तिस्पष्टीचकारेति संबंधः संध्येज्ञाश्चस्तुष्टौ संध्यौ भवेत्स्वप्नस्थाने रथादिसृष्टिस्तस्या
भवितुमर्हतीति हि यस्मात् श्रुतिराह रथादिसृष्टिमथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत इत्यादिकानीह श्रुतिमिद्धास्त्वेश्वर

साधनाध्यायेपि संध्ये सृष्टिराह हीत्यधिकरणे स्वप्नप्रपंचस्य मिथ्यात्वे व्यवस्थापिते तत्र मिथ्यात्वे स्वप्नप्र
पंचे जीवस्य क'र्तृत्वमाशंक्य पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययाविति

सत्याभवितुमर्हतीति वियदादिसृष्टौ श्रुतिसिद्धायामसत्यत्वात् पूर्णानादिति सूत्रार्थः रथयोगाद्यश्च: कर्तृत्वमाशं
क्येति यथाग्न्यंशस्य विस्फुलिंगस्याग्नेरिव दहनप्रकाशनसामर्थ्यमस्ति तथा जीवस्य परमेश्वरांशत्वाद्देवजी
वस्यापि स्वप्नादिसृष्ट्युत्कृत्ल सत्यसंकल्पत्वादिलक्षणसामर्थ्यमस्ति ग्रन्तत्वस्य स्वप्नसृष्टौ कर्तृत्वं संभवतीत्याशंक्येत्य
र्थः सत्यं जीवस्य सत्यसंकल्पत्वादिकमस्ति किं तु तत्तिरोहितं वर्तते संसारदशायामतोत्र सृष्ट्यादावुपयोगस्तस्य
तत्तु तिरोहितमैश्वर्यं परस्यैव

सि० ले०
व० टी०
१९

रणरूपत्वप्रतिपादनविरोधात् तस्मादीश्वरगतसत्यसंकल्पत्वाद्यैश्वर्यस्य जीवाविद्यातिरोहितत्वमैश्वर्यतिरोधानस्य
तत्संसारकारणत्ववर्णनं चाभ्युपेत्य पराभिधानादिति सूत्रतात्पर्यः प्रकृतिरितिवक्तव्यमप्रकृतेवास्य स्वरूपाभ्युपगमवा
दत्वे सर्वज्ञात्मगुरुभिस्तेषां वचने स्वलक्षणवाक्यादाहरिष्यत इति सूत्रकृत्स्वेश्वरभावापत्तिनैतत्सूत्रादिकमपि मानमित्यत्र स्वा
दाह फलाध्यायपीतिकेन रूपेणेति किं सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टेन रूपेण मुक्तोवतिष्ठते
किं वा शुद्धचिन्मात्ररूपेणैवावतिष्ठते उभयथा हि विधेरूपेणेति जिज्ञासायां सत्यामित्यर्थः उपन्यासेनेति उद्देश्यरूपवा
क्यजातेनेत्यर्थः य आत्मापहतपाप्मेत्युपक्रम्य सोन्वेष्टव्य इति विचारविधानात्तत्र प्राप्तमसर्वेश्वरत्वाद्युपक्रम्यत
मेतयज्ञादिना विविदिषन्तीति तेष्टत्वे यज्ञादिविधानादुपन्यासग्रहणं सर्वज्ञत्वादिव्यपदेशस्याप्युपलक्षणं तथाच व्या
सत्यसंकल्पताद्यवसाने सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिवचने नाभिनिष्पत्तिर्य आत्मापहतपाप्मेत्याद्युपन्यासेन स
तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वेत्याद्यैश्वर्यावेदनेन चेति जैमिनिर्मनुते

28

पदेशः यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तप इत्यादिव्यपदेशो नाम येयो वाक्यसंदर्भः उद्देश्यरूपो न भवति विधि
रूपश्च भेन भवति स एव सर्वज्ञत्वादिसंदर्भ उद्देश्यरूपः विधेयानुपलम्भात् नापि विधेयस्तुतिरूपो विधेः तत्वेनानुवादित्व
प्रतीते तथा च मुक्तो ब्राह्मणेवात्मत्वेन धर्मज्ञानेन फलमोवतिष्ठते अतः उपन्यासव्यपदेशाविधिभ्यामस्य ब्रह्मा १९
भिन्नस्य तद्रूपफलज्ञानावगमादिति सूत्रार्थः स तत्र तत्र प्रकृते ब्रह्मणि स्थितः जक्षन् हसन् ऐश्वर्यावेदनेनेति
अज्ञातैश्वर्यस्यावेदनेन ज्ञापकेन विधिवाक्येनेति यावत् अज्ञातज्ञापकवाक्यस्यापि उत्पत्तिविधित्वोकारा
त्

अत्रेदं विचार्यते किं प्रतिबिंबत्वविशिष्टचैतन्यरूपजीवगतस्य सत्यसंकल्पादेर्मुक्तावाविर्भावः प्रतिपाद्यते किं वा बिंबत्ववि
शिष्टचैतन्यरूपेश्वरगतस्य नाद्यः । ईश्वरगतसत्यसंकल्पत्वाद्यपेक्षया जीवे पृथक् संकल्पत्वादिसत्त्वे प्रमाणाभावात् न हीश्वरस्ये
व जीवस्यापि पृथक् तत्सत्त्वप्रतिपादकं शास्त्रमस्ति न च जीवस्येश्वराभिन्नत्वेन तत्समानधर्मवत्त्वमनुमातुं शक्यते लोके बिंबस्
त्वाभिन्नस्यापि प्रतिबिंबमलत्वस्य बिंबवदर्शनत्वादिधर्मादर्शनेन व्यभिचारात् तत्साक्षात्कारात् विद्यानिवृत्त्या विद्यानिरूपित
प्रतिबिंबत्वस्यापि निवृत्त्या प्रतिबिंबजीवाश्रितसत्यसंकल्पत्वादेरवस्थानस्यैवाभावेन मुक्तौ तदभिव्यक्तिसंभवात् बंधदशा
यामावृतस्य सत्यसंकल्पत्वादेरुपयोगाभावस्य स्फुटतया जीवे पृथक् तत्कल्पना वैयर्थ्याच्च न च बंधदशायामेव सगुणविद्या
फलभूतावांतरमुक्तौ सत्यसंकल्पत्वादेरुपयोगोस्तीति न तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यं तत्रापीश्वरसमानसंकल्पत्वाद्यभिव्यक्त्य
नभ्युपगमेन जीवे तत्समानेश्वररूपस्य तिरोहितस्य कल्पनावैयर्थ्यात् तस्मात् प्रतिबिंबचैतन्यरूपजीवे पृथक् सत्यसंकल्पत्वादिक

फलाध्यायेपि स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति मुच्यमानविषयायां श्रुतौ केनात्मरूपेणाभिनिष्पत्तिर्बिंबवदिति तेनिवृत्त
स्यापीत्याह ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्य इति सूत्रेण पञ्चमरूपमपहतपाप्मत्वादि

ल्पने प्रमाणप्रयोजनशून्यतया बिंबस्येश्वरगतं सत्यसंकल्पत्वादिगुणकमीश्वरांशेऽस्तीत्यनुभवाभावात् न हि विशिष्टेश्वरस्या
ल्प वृतत्वकल्पनत इति वाच्यं प्रतिबिंबजीवानाविवरणेश्वरस्य च कल्पनमेवाभ्युपगमेन तत्तद्रूपजीवस्य जीवान्तरसाक्षात्
काराभावाद्विशिष्टेश्वरसाक्षात्काराभावोपपत्त्या न हि विशिष्टेश्वरस्यावृतत्वकल्पना वैयर्थ्यं हि विशिष्टेश्वरस्यावृतत्वकल्पना वै
यर्थ्या हि विशिष्टेश्वरस्यावृतत्वकल्पने विशिष्टावारकाविद्यानिवर्तकज्ञानासंभवेन तत्कल्पने वृत्तिप्रसंगाच्च तत्त्वमस्यादि
वाक्यजन्यज्ञानस्य शुद्धचिन्मात्रगोचरस्य न हि विशिष्टेश्वरविषयकत्वाभावेन विशिष्टावारकाविवर्तकत्वाद्विद्यायाः
शुद्धचिन्मात्रावारकत्वाच्चैव च सत्यसंकल्पत्वाद्यैश्वर्यस्याविद्यातिरोधानासिद्धेश्च न च जीवस्यैकोपत्वेनेश्वरगत
सत्यसंकल्पत्वाद्यप्रतीतिरेवात्र तिरोधानं विवक्षितमिति वाच्यं तथा सति नित्यदृत्तरस्त्रेत्तिधानस्याविद्याप्रफक्ताव

सि. ले.
व. टी.
३०

मुक्तस्य तद्भावापत्तिरूपायां सगुणविद्याफलस्येश्वरभावापत्तिरूपायामेवैवाहं ब्रह्मास्मीत्यस्यार्थस्यानेनैवाहमिदानीमीश्वरसंपन्न इ
तिप्रतिसंधानमभ्युपगम्यते न वा नाद्यः, एवं प्राचीनिबन्धेनेनैतथानुसंधानासंभवात् उपाधिकस्यानुसंधानप्रयोजकत्वा
दीश्वरप्रविष्टत्वात् न द्वितीयः; ईश्वरभावापत्तौ केवलस्वरूपेणैवावस्थानापेतत्वात् मुक्तस्य फलत्वेनाविशेषाभावेन तद्भावापत्ते
पपादनस्यानतिप्रयोजनत्वापत्तेस्तस्मात् मुक्तस्येश्वरभावापत्तिप्रतिपादनेऽपूर्वत्वं स्यात् दृष्टान्तविरोधस्तदनुसारि वद्भा
व्यादेर्विरुद्धप्रयोजनशून्यत्वे तिष्ठत एवमस्यापरत्वामतो यावत् सर्वमुक्तस्य सर्वेश्वरभावापत्तौ स्वतन्त्रसाधितताप्रयोगाक्रम
स्वरसेमनसि निधाय मुक्तानामशुद्धचैतन्यभावापत्तिस्त्यतेऽजन्मनः श्रुतौ प्रपत्तिसूत्रदर्शितानादौ व्रतेरेवमुक्तानां यावत्
सर्वमुक्ति विवेश्वरभावापत्तिरस्तीत्यस्माभिः सिद्धान्तलेशसंग्रहे समर्थितत्वेनाविर्भूतस्वरूपस्य सत्यकामत्वसत्यसंकल्प
त्वादिकं चोपपद्यते तस्य शुद्धचैतन्यभावापन्नावपि तत्त्वेनोपपद्यत एव शुद्धचैतन्यस्य जीवेश्वरानुगतचैतन्यसामान्या

स्त्वत्रैव मिदमुक्तार्थपरत्वेन व्याकुर्वन्तु भाष्यकारस्य मते ईश्वरभावापत्तिस्पष्टमनुमेने भामतीनिबन्धप्रस्तव
सूत्रस्थमुपपद्यत इत्यमिदमस्य जातिभगवतो भाष्यकारस्य स्वामिनाप्यनुवचनजातं च तथैवान्वर्तते

29

स्मनावस्थानादत्र एव सा नाकृतं ब्रह्मणो यावत् सर्वमुक्ति सर्वात्मना पत्तिरस्तीति वामदेवस्य मनुसूर्यादिभावापत्तिश्रु
यते एवं च मुक्तस्य सर्वभौमादिमानुषात्मना इन्द्रादिलोकपालात्मना हिरण्यगर्भोपासनाफलानुभवितृरूपात्मना च जगत्कारणादि ३०
के सर्वलोककामावाप्तिमतो ब्रह्मलोकसमाहितसत्यकामाद्यनुभवितृत्वं च व्यपदेशकामितिजगत्कारणादिकं श्रवणमप्यु
पपद्यत इत्यादि ग्रन्थेन तथा च तदनुसारेण ग्रन्थकृता सूत्रभाष्यादौ ब्राह्मस्यैश्वर्यस्य मुक्तजीवगततागोकरणे मुक्तस्य ब्राह्म
णरूपेणावस्थानाभ्युपगमोऽपि जैमिनिमतत्वं सिद्धान्तेनाद्वैतविरोधस्तस्य रूपस्य बद्धजीवान्तरविद्याकृतत्वाभ्युपगमा
दित्येतावन्मात्रपरं नतु [illegible] मुक्तस्येश्वरभावापत्तिपरमिति सत्ये यः

किं चितन्मात्रेण चितिशुन्ये चैतन्यमात्ररूपेणैव मुक्तो ऽवतिष्ठत इत्यर्थः यथा लवणपिंडो बहिरन्तश्च लवणैकरसः एवमेवारे
मैत्रेय प्रकृत आत्मा शरीराद्यन्तर्बहिश्च चैतन्यैकस्वभाव इति श्रुत्यर्थः तन्मात्रेणेति मुक्तो ब्रह्माभेदेन विद्यमानस्य न कश्चिद्
र्मो ऽस्ति ब्रह्मस्वरूपेणुक्तेः उपन्यासाद्यवगतगुणश्रवणादीनां श्रुतितात्पर्यविषयत्वाभावेन तत्कल्पनादिति तात्पर्यकमौडुलोमिम
तदेतच्च मतं दूषयन्नेव पठतः सूत्रं व्याचष्टे वस्तुत इत्येति परमार्थत इत्यर्थः जैमिनिमते ब्रह्मगुणकलापस्य वास्तवत्वानभ्युपगमा
त्तच्चिन्मात्रत्वश्रुतिपाठकश्रुतिविरोधः औडुलोमिमते ब्रह्मगुणकलापस्य तत्त्वानभ्युपगमाद्गुणकलापश्रुतेर्निर्विष
त्वापत्तेरूपाविरोधो नास्तीत्यर्थः एवमपीति सार्वज्ञभावेन मुक्तस्य चिन्मात्रत्वमुपेत्य उपन्यासाद्यवगतगुणकलापादेरपि
पूर्वभावादित्यनेन सार्वज्ञभोगेन मुक्तात्मन्यङ्गीकृतत्वाद्दोषुर्भावापत्तिं विना मुक्तस्य गुणकलापाद्ययोगात्सैश्वर्यभावाप

भाष्यः चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिरित्यनेन सूत्रेण एवं वा अरे अयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञा ष
नघन एवेत्यादिश्रुत्यो चैतन्यमात्रमात्मस्वरूपमित्यवगतेस्तन्मात्रेणाभिनिष्पत्तिरिति मतान्तरं चोपन्यस्य ए टि
वमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायण इति सिद्धान्तसूत्रेण वस्तुतश्चैतन्यमात्रत्वेऽपि पूर्वोक्तगुण टि
कलापस्योपन्यासाद्यवगतस्यापामरस्य वहुपुरुषव्यवहारदृष्ट्या संभवात्श्रुतिद्वयविरोध इत्यविरो ढ

तिः सूत्रे भातीत्यर्थः अस्यार्थस्य भाष्यादिकमपि न प्रतिकूलं किंत्वनुकूलमेवेत्याह सूत्रत्रयमित्यादिना अत्रेदं विचार्यते
मुक्तस्यैश्वर्यभावापत्तिर्लौकिकैश्वर्यवदस्मिन्नैश्वर्यस्य साधकानुग्रहाद्यसामर्थ्यपशरीरायोगेकारेण मुक्तोऽपि शरीरैर्भवस्याव
न्यथा रतिक्रीडादिश्रुतिसिद्धसुखोपभोगानुपपत्तेश्चाशरीरत्वावसमत इति श्रुत्या मुक्तस्याशरीरत्वप्रतिपादनेन विरुध्यते क
थमिदं सशरीरत्वं संभवतीति जिज्ञासायां विद्यासामर्थ्यात्परब्रह्मप्राप्तेः सत्यात्सम्पद्यते स्वेन रूपेणेति श्रुतिपाठनायम
शरीरत्वप्रतिपादकवाक्यानन्तरं परं ज्योतिरूपसंपद्यत इति वाक्यमिति प्रतिपादकं ज्योतिरधिकरणभाष्यं च विरुध्येत प
रब्रह्मप्राप्त्यनन्तरमपि सशरीरत्वाभ्युपगमात् तथाच तदधिकरणभाष्ये शरीरत्वावसंतेमिति चाशरीरत्वापेज्योतिः सं
पन्नेरस्याभिधानात् ब्रह्मभावाद्धान्यशरीरत्वानुपपत्तेरिति ज्योतिरिति ब्रह्म विवक्षितं किंच सर्वैश्वर्यभावे प्राप्तस्य

पत्नित्यादिना तत्रापीति मुक्तजीवपरोऽयमर्थः तथासतीति जीवस्यैव ह्यपहतपाप्मत्वाद्यभ्युपगमे सतीत्यर्थः इति
याशंकां उत्तराच्चेदिति सूत्रभागेन तु केवलस्याविर्भूतस्वरूपस्त्विति परिहारभागेन मुक्तजीवगुणाष्टकाविर्भा
वकथनेऽपि परिहारालाभादित्यर्थः मुक्तब्रह्मणोर्भेदपक्षे गुणकलापस्य जीवसाधारण्यस्य ब्रह्मासाधारणत्व
रूपब्रह्मलिंगत्वालाभाद्दहराकाशस्येश्वरत्वनिर्णायके गुणाष्टके न स्यादिति भावः भेदपक्षे मुक्तजीवगतस्याप

पतकेऽपि द्वैतिभिरुच्यते भेदस्य पारमार्थिकत्वेन मुक्तौ जीवस्येश्वरभावाभावेऽपि तत्रापीश्वरवदष्ट
गुणपहतपाप्मत्वादिगुणसंभवाद्विरोध इति न तत्रोक्तं तथासति जीवस्यापि अपहतपाप्मत्वादिकमस्ती
ति न तस्य ब्रह्मलिंगत्वमिति शंकापरिहारालाभेन उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्विति सूत्रविरोधात् ब्रा
ह्मेण जैमिनिरिति सूत्रे जीवगतस्यापहतपाप्मत्वादेरुपन्यासादिभ्य इत्यत्रादिशब्दार्थत्वेन परेषाम
70 भिमतस्य जक्षत्क्रीडन्रममाण इत्यादिश्रुत्युदितस्य जक्षणादेरैश्वर्यस्य ब्राह्मत्वनिर्देशाविरोधाच्च भेदे
तेषां गुणानां सत्यत्वेन चितितन्मात्रेणेति सूत्रे तत्राणस्य मुक्तजीवानां चैतन्यमात्रत्वस्यैवमपीति सि
द्धान्तसूत्रोक्ताविरोधाच्च संपद्याविर्भाव इत्यधिकरणविरोधाच्च

हतपाप्मत्वादेर्ब्राह्मत्वनिर्देशाविरोधश्चेत्याह ब्राह्मेणेति ननु भेदिनां मते मुक्तगतापहतपाप्मत्वादेर्जक्षणा
द्यैश्वर्यस्य च ब्राह्मत्वमसिद्धमत आह परेषामपीति भेदइति जीवब्रह्मभेदपक्षे वास्तवगुणवत्त्वे जीवस्य चि २१
न्मात्रतायोगादिति भावः किंच किं गुणजातं मुक्त उत्पद्यते किं वा नित्यसिद्धमिति विकल्पं मनसि निधाय
आद्यनिराकरणपूर्वकं द्वितीयं प्रतिक्षिपति संपद्याविर्भाव इत्यादिना

नन्वध्यायचतुष्टयेऽप्युदाहृतया तत्तद्भाष्यादिषु अज्ञातस्य सर्वज्ञात्ममुनिभिरुपदर्शितत्वाद्युक्तिभिः शोदवादत्वे प्रतीतेः
कथं मुक्तस्येश्वरभावापत्तिर्वितन्यतएत्यादिके प्रमाणे स्यादित्यत आह नचेति एतावता इत्यनेन वइ श्रुतिस्तत्रभाष्या
दिविरोधात् तदैषशारीरकमतहेयोमृतिरूचिते ग्रस्य संसारिणस्तत्सस्य संकल्पनादिलक्षणमैश्वर्यमुपेत्य मुक्तो ध्या
नादभिव्यज्यतइत्युदितं तत्रभाष्यः अभ्युपेत्यवाद इतिहेतुमाह उक्तहेतोरिति मुक्तस्येश्वरभावापत्तिप्रमाणत्वेना
दाहृतयानि भाष्यादिके व्याख्यायेन ग्रस्य रसादिरूपेण मुक्तस्येश्वरभावापत्तिप्रत्युपपत्तिरूपायायुक्तयोऽस्मा
भिः प्रदर्शिताः तास्सर्वा एव अज्ञ हेतोरित्यनेन विवक्षिताः इति मन्तव्यं तस्मादिति उक्तप्रमाणबलादित्यर्थः मुक्ते
स्येश्वरभावापत्तिरेतच्छब्दार्थः उपसंपन्नताप्राप्यमानापकेति एकजीववादेनट संभवः प्रागेव दर्शितः पारमार्थिके

न च श्रुत्युपबृंहितं तैतावतः सूत्रभाष्यवचनजातं मेऽश्वर्यं मज्ञाननिरोहितं तदज्ञानादभिव्यज्यत इत्यवो
चत् शारीरिकः सूत्रकृद्यस्य पत्नु नदभ्युपेत्योदितं मुक्तहेतोरिति सोऽपि शरीरकोक्तेरीत्याभ्युपेत्यवा
दत्वमुक्तं वक्ति तस्मान्मुक्तानामीश्वरभावापत्तेरवश्याभ्युपेयत्वादेतत्संभव एव प्रतिबिंबेश्वरवादे दोषः
तदाहुः कल्पतरुकाराः नमायाप्रतिबिंबस्य विमुक्तैरुपसद्यताम् इति एतत्संभवस्त्वेकजीववादे पारमा
र्थिकजीवभेदवादेपरं दोषः

ति पारमार्थिको जीवेश्वरयोर्भेद इति वादेऽपि मुक्तस्येश्वरभावापत्त्यसंभवो दोष इत्यर्थः एतत्तु उपलक्षणं शुद्ध
ब्रह्मरूपेणावस्थानलक्षणमुक्तासंभवोऽपि पारमार्थिकजीवेश्वरभेदवादे दोष इति बोध्यं ननु इमापत्ति विद्याया मुक्त
स्यापहतपाप्मत्वादिगुणकृष्टश्रुतिपाश्रुतेन तत्र मुक्तस्येश्वरभावापत्त्यनभ्युपगमेन संभवतीति तस्यतद्भावापत्तेरेष्टव्या
सा च पारमार्थिकजीवेशाभेदवादेन संभवतीति विलुनवाभिप्रायस्य चानुपपत्तेः भेदपक्षेऽपि श्रुतिस्त्रभाष्या
निज्ञापितस्य मुक्तेगुणकलापस्य मुक्ते ईश्वरभावापत्त्याविनापि संभवादिति इतिनाममध्ये केचित्तु तिस्त्र व्याख्याता

एवं चेति बंधस्य मिथ्यात्वमतीत्यर्थः नन्वेवं बंधस्य मिथ्यात्वसाधने न तस्य सत्यत्वेपि जीवब्रह्माभेदबोधनसंभवादिति
भास्करमतमाशंक्याह श्रुतीति बंधस्य सत्यत्वमते परमात्मगतनित्यमुक्तस्यापि सत्यत्वेन परमार्थभूतविरुद्धधर्म
आक्रांतयोर्जीवब्रह्मणोरेकत्वस्य संयोगवत्श्रुतिबोध्याभेदासंभवादित्यर्थः अन्यथेति बंधस्य मिथ्यात्वास्वीकारे एवं
के जीवब्रह्मणोरभेदानंगीकारे इत्यर्थः श्रुतिविरोधानाक्रांतोयोग इति चेत् नन्वेवं क्योर्किजीवगतस्यानित्यसिद्ध
सत्यसंकल्पत्वादेस्तिरोहितत्वप्रतिपादनादिति स्वरूपेणाभिधीयते किं वेश्वरगतस्यैव जीवे प्रतीतेन तिरोहितत्वम
भिधीयते नाद्य इत्याह नहीति यदि किं चिद्दृष्टिगोचरोपि सत्यसंकल्पस्तिरोहितोऽस्तीति नेष्यते सर्वदृष्टिगोचरः सत्यसंकल्प
एवं च जीवस्येश्वराभेदोपि दुर्वारः श्रुतिबोधितभेदविरोधिबंधस्यासत्यत्वाभावात् अन्यथा संसारि
णि नित्यसिद्धसत्यसंकल्पतिरोधानानुपपत्तेः नहि जीवस्य संसारदशायामप्यनुवर्तमानो यदि किंचि
दृष्टिगोचरः कश्चित्सत्यसंकल्पस्तिरोहित इति परैरपीष्यते किं त्वीश्वरस्यैव नित्यसिद्धो निरव
ग्रहः सत्यसंकल्पस्तदेव जीवस्य संसारदशायामीश्वराभेदानभिव्यक्त्या स्वकीयत्वेनानवभासमानत्वेन
प्रतीतितिरोहितो मिथ्यावबोधसमर्थो नीयमानित्यादिश्रुतिभिरभिहितः नन्वपहतपाप्मत्वं नपाप्मविरहः किं तु
पापहेतुकर्माचरणेपि पापोत्पत्तिप्रतिबंधकशक्तियोगः स मितेन तस्य नित्यसिद्धत्वेन बंधस्य मिथ्या
त्वप्रसंगः एवं सत्यसंकल्पत्वमपि शक्तिरूपेण निर्वाच्यमिति नेश्वराभेदप्रसंग इति चेन्मैवं पूर्वं ह्या
स्तिरोहितास्तीति नेष्यत इति किमुवक्तव्यमित्यर्थः अद्वैतेति मिरेवैत्यपि सिद्धान्तार्थः नहि सिद्धान्ते प्रतिविवेचनस्य
येषु जीवेषु विवेचनस्य रूपेश्वरगतसंकल्पत्वाद्यपेतयोः पृथक् सत्यसंकल्पत्वादिकं संसारदशायां तिरोहितमस्ती
तीष्यते तत्र प्रमाणप्रयोजनाभावात्तेन त्वयागेवास्माभिर्दर्शितद्विलीपत्वकल्पेरंगत्वापिसिद्धान्तिमतमेवालव
नीयं तथा च न पारमार्थिकभेदसिद्धिरिति दूषणमाह किं त्वीश्वरस्यैति ईश्वरेति विवक्षितेनेश्वरेण सह जीवस्य
यो वास्तवाभेदस्तदनभिव्यक्तेरित्यर्थः जीवब्रह्मणोरभेदापत्तिमयाज्जीवे व्ययोगे वापहतपाप्मत्वादिकस्वीक्र

तत्रहीतिसंपद्याधिकरणेहीत्यर्थः तेन रूपेणाभिनिष्पद्यतइत्यनेन मुक्तिरभिधीयते सा किमागंतुकस्य रूपस्योत्पत्ति
रेवस्वर्गादिरूपान्यान्तिर्वदविवक्तिनाकिंवात्मस्वरूपस्यैवविद्यया तिरोभावमात्ररूपाविवक्तितेतिसंशयेमुक्तेरपिस्वर्गादि
वत्फलत्वान्नदृष्टवागंतुकात्मेनाश्रयरूपनिष्पत्तिर्मुक्तिरिति पूर्वपक्षनिषेधपूर्वकंसिद्धांतमाह आगंतुकेनेत्यादि
नाकयेनरूपपर्यायमतआह येनेति स्वर्गाद्यागंतुकरूपवत् यन्मुक्तेर्लक्षणरूपमुत्पद्यतेमुक्तस्यतेनस्वरूपेणैनात्र
क्वापिसंपद्यवाचिनेवयर्थ्यमेवेत्यर्थः तस्मादिति आगंतुकरूपाभिनिष्पत्तिमुक्तिरिति पदेस्वरूपस्यस्वकीयार्थ
कत्वापायेववक्रत्वान्नोपक्रमात्तदैकपर्यायापत्तेरित्यर्थः आत्मेतिस्वकीयपरत्वस्वस्वरूपेपिस्वरूपस्यरूढेनेन नाना

तत्रहिस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइतिश्रुतावागंतुकेनचिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिर्नोच्यते स्वेनरूपेणैवपर्यायोपत्तेः
येनरूपेणागंतुकरूपमभिनिष्पद्यतेनस्यात्मोपलब्धिस्वात्तेऽथवातात् तस्मादात्मवाचिस्वशब्दोपादाना
न्नित्यसिद्धेनस्वरूपेणैवाभिनिष्पत्तिर्विवक्षितानागंतुकेनचिद्रूपेणेतिवाचस्पत्यपि किं चेदमपहतपाप्मत्वा
दिजीवस्यमुक्तावागंतुकंचेत्संपद्याविर्भावइतिमुक्तावागंतुकरूपनिषेधेनपराभिध्यानात्तुतिरोहि
तमुक्तंरात्रेतिविरुद्धंतत्स्वरूपंस्वमपहतपाप्मत्वादेर्बंधमुक्तोरपितिरोभावाविर्भावप्रतिपादनेनचावि
रोधःस्यादितिनित्यसिद्धवाच्यमितिसंबंधस्यमिथ्यात्वतुर्बीरनित्यसिद्धमपहतपाप्मत्वंहिसर्वदापाप
रहितत्वंनचवस्तुतःसर्वदापाप्मसंबंधसत्त्वस्थलकर्तृत्वभोक्तृत्वसंबंधोवापारमार्थिकःसंभवति

र्थेतिसतिस्वकीयापार्थकत्वस्यप्रकृतेप्रसंभवादात्मस्वरूपवाचित्वेनिश्चितमिमस्वरूपवाचित्वेनिश्चितमितिभावः॥
रूढमेवात्मवाचिस्वपदोपादानप्रयोजनमित्युक्तेः स्वर्गादिवदागंतुकरूपत्वनिराकरणमन्यथात्मवाचिस्वपदवैय
र्थ्यादेवेतिबोध्यं मन्यसेकल्यानादिरूपस्यस्वेनरूपेणेत्यत्रश्रुतौ तेनाभिमतस्यागंतुकत्वपदेनागंतुकत्वनिषेध
काधिकरणविरोधवत् तस्यबंधदशायांतिरोधानप्रतिपादकस्यत्रगुणमुक्तौ रूपाणामाविर्भावप्रतिपादकरूपएव
विरोधोभवेत् मुक्तावभिनवत्वेपयोगामानस्तद्ज्ञातिरोधानाविर्भावपरापाणामादित्याह किंचेदमिति हितापवि

किंच निषिद्धकर्माचरणेपि पापोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वात् किंरूपहतपाप्मशब्दार्थो तेन कल्प्यमानो किं विद्योदयात् प्राक्
तन्प्रतिबंधार्थं कल्प्यते किं वा विद्योदयानंतरं तत्र द्वितीयमनवमुक्ते: प्राक्तनप्रतिबंधार्थं कल्प्यते अथवा तदभिमतमुक्ति
कालेमुक्तस्य देहेंद्रियादिसत्वेन पापहेतुनिषिद्धकर्माचरणसंभवात् तत्प्रतिबंधार्थं कल्प्यत इति विकल्पमनसिनि
धाय क्रमेण दूषयति नहीत्यादिना द्रष्टृत्वादिति न वापि समततेत्यर्थः तस्य ब्रह्मणोधिगमे सत्याकारे सतो विद्या
दयात् पूर्वार्जितस्य नाशो भवति तदुदयोत्तरकालीनाघस्याप्यश्लेषो भवति ततः न - तस्य विद्यायामघविनाशे : श्रु
तिस्मृतिपुराणव्यपदेशात् कुत्स्नात्यादिसिद्धत्वादित्यर्थः : मुक्तस्योपरमावापत्तिस्वरूपपापोत्तामुपसंहरति तस्मादिति उदाह
नहि पापजननप्रतिबंधिकाणां किं: संसारपरिभ्रमणदुःखयोगात् पापत्वमर्थं कल्पनीया तदानीं तदुत्पत्ते
रिष्टत्वात् विद्योदयप्रभृतितत्विद्यामाहात्म्यादेवाश्लेष: न दृष्टिगमस्तत्रपूर्वाघयोरश्लेषविनाशेन दर्शनादि
तिस्त्रणदर्शितं : तत्र: एवमुक्तरीत्यापूर्वपक्षउपपद्यत इति यथार्थत्वात् किं कल्पना तस्मात् दाहतयुक्तं सत्राचसोविम
त्तेजीवानां पार्थक्यं सर्वमुक्तिं वस्तु सचेतन्यमात्रता विरोधि बहुमुक्तपापं विद्याकृतनिरवद्यहेतुर्यत्तदनुगुणगुण
कलापविशिष्ट निरतिशयानंदमुक्तरणस्यस्मृनि: सपिवधापरमस्वरूपभावापत्तिपदेनोक्तैनिःसिद्धं विहृतं विहित
विश्वजिदध्वरस्थश्रीसर्वतोमुखमहाव्रतयाजिस्तनो: श्रीरंगराजमखिन: श्रीतवेंकटाभावेरस्यपरौतिन इति
प्रयतस्तन्तज: तत्रागमधीतसकलविद्यादावदातव्याख्यानिकोत्पलकलाविशारदीकृतानि श्राद्धायमलमेन
रूप्यचसम्प्रदायसिद्धांतभेदलवसंग्रह भिन्नकोषीत इतिशास्त्रसिद्धांतलवसंग्रहे चतुर्थ: परिच्छेद: समाप्त:
तथा तस्त्रभाष्यादिसारस्यादित्यर्थं : अविरोधितमेशुपविशेषणेनतदनुगुणेतिपेशुयानुगुणेत्यर्थं - सम्पन्नतमीशुरमा
वापत्ति विशेषणे इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमत्स्वयंप्रकाशानंदसरस्वतीदिव्यश्रीचरणारविंदमलमृगजो
परतस्माच्युतकृष्णानंदतीर्थस्वमुक्ते गंगा शास्त्रसिद्धांतलवसंग्रहव्याख्या या श्रीकृष्णालंकाराख्या या श्रीबालमुकुंदानंद
तीर्थपादपूज्याभिविश्वनाथतीर्थनम्रधोद्धारणे चतुर्थ: परिच्छेद: समाप्त: श्रीकृष्णचरणद्वंद्वेसमर्पणमंगलप्रदेयाति
धोयेत तिरिपमलेकारग्रंथमाप्तिनो श्रीकृष्णमन [illegible] श्रीकृष्ण [illegible] व्याख्या चतुर्थ परिच्छेद: श्रीकृष्णपरि
22
न्या
राम:
२६०
२३

नं० पु

चातुर्मासधर्म १४

समाप्तम्

23